

**Lafzî Müteşâbih İlmî ve Kirmânî'nin el-Burhân fî Müteşâbihi'l-Kur'ân
Adlı Eseri**
The Science of Literary Similarities and Kirmânî's Kitâb al-Burhân fî Mutashâ-
bih al-Qur'ân

Doktora Öğrencisi Ali Keskin

Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü,
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı,
akeskin@toki.gov.tr

Fatih Sultan Mehmet Vakıf University
Graduate Education Institute
Department of Fundamental Islamic Sciences
<https://orcid.org/0000-0003-1405-6104>
<https://ror.org/04mma4681>

Prof. Dr. Abdulmuttalip Arpa

İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi,
Tefsir Anabilim Dalı,
muttalip.arpa@izu.edu.tr

İstanbul Sabahattin Zaim University
Faculty of Islamic Sciences
Department of Qur'anic Exegesis
<https://orcid.org/0000-0002-0771-436X>
<https://ror.org/00xvwpq40>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Types
Geliş Tarihi | Received
Kabul Tarihi | Accepted
Yayın Tarihi | Published
Yayın Sezonu | Pub Date Season
Sayı | Issue
Sayfa | Pages

Araştırma | Research Article
09 Mayıs | May 2024
29 Temmuz | July 2024
30 Aralık | December 2024
Aralık | December
42
117-150

Atf | Cite as

Keskin, Ali – Arpa, Abdulmuttalip. “Lafzî Müteşâbih İlmî ve Kirmânî'nin el-Burhân fî Müteşâbi-
hi'l-Kur'ân Adlı Eseri”. *Usul İslam Araştırmaları Dergisi* 42 (Aralık 2024), 117-150.
<https://doi.org/10.56361/usul.1481358>

İntihal | Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından ince-
lenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir.
This article has been reviewed by at least two
referees and scanned via a plagiarism software.

Yayıncı | Published by

İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi
İstanbul Sabahattin Zaim University

Telif Hakkı | Copyright

Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının
telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC
BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır.
Author(s) publishing with the journal reta-
in(s) the copyright to their work licensed
under the CC BY-NC 4.0.

Etik Beyan | Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalış-
maların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. | It is declared that scientific and ethical principles
have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have
been properly cited (Ali Keskin-Abdulmuttalip Arpa).

Yazarların Katkıları | Authors Contributions

Veri Toplanması: Yazar-1 (%60), Yazar-2 (%40), Veri Analizi: Yazar-1 (%60), Yazar-2 (%40), Ma-
kale Gönderimi ve Revizyonu: Yazar-1 (%60), Yazar-2 (%40), Çalışmanın Tasarlanması: Yazar-1
(%60), Yazar-2 (%40)

Conceiving the Study: Author-1 (%60), Author-2 (%40), Data Collection: Author-1 (%60), Aut-
hor-2 (%40), Data Analysis: Author-1 (%60), Author-2 (%40), Submission and Revision: Aut-
hor-1 (%60), Author-2 (%40)

Öz*

Müteşâbih, mâna yönünden kapalılık ifade eden ve muhkemin karşısı olan “ma-nevi müteşâbih” ile lafızların benzerliğini konu edinen “lafzî müteşâbih” olmak üzere iki çeşittir. Lafzî müteşâbih, lafız benzerliği olan âyetlerin lafızlarındaki benzerlikleri inceleyen bir ilim olarak erken dönemlerde ortaya çıkmıştır. Başlangıçta, lafzî müteşâbih âyetlerin bir arada toplandığı eserler kaleme alınmışken, ilerleyen dönemlerde bu benzerliğin sebep ve hikmetleri üzerinde duran müstakil eserler yazılmasıyla Kur’ân ilimlerinde önemli bir yer edinmiştir. Lafzî müteşâbih, belâgat ve fesâhat yönünden Kur’ân’ın i‘câz olduğunu gösterirken aynı zamanda ifadelerdeki benzerliğin farklı mânalar olduğu, her bir durumun kendine özgü anlamlar ifade ettiğini açığa çıkarır. Mahmud b. Hamza b. Nasr el-Kirmânî lafzî müteşâbih konusuna dair telif ettiği *el-Burhân fî müteşâbihi’l-Kur’ân* adlı eserinde; âyetlerde, takdîm-te’hîr, ifrâd-cem’, tezkîr-te’nîs, ta’rîf-tenkîr, ziyâde-noksan ve ibdâli gerektiren sebep ve hikmetleri açıklamıştır. Sûre tertibine göre açıklamalarını yapan Kirmânî, lafzî müteşâbihin gelişmesine öncülük ettiği gibi bu alanda rol model de olmuştur. *el-Burhân fî müteşâbihi’l-Kur’ân* adlı eserin içeriği ve konuya dair uygulamalarına yönelik örnek açıklamalar lafzî müteşâbihin anlaşılması, gelişmesi ve yaygınlaşmasına katkı sunacaktır. Söz dizimini oluşturan lafzî müteşâbih gramer yönünden ziyâde tefsir çalışmalarında ele alınmasıyla Kur’ân’ın mâna zenginliği açığa çıkacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kirmânî, *el-Burhân fî müteşâbihi’l-Kur’ân*, Lafzî müteşâbih, Müteşâbih.

* Bu çalışma Prof. Dr. Abdulmuttalip ARPA danışmanlığında 13.12.2023 tarihinde tamamladığımız “Lafzî Müteşâbih Geleneginde Kirmânî ve *el-Burhân fî Müteşâbihi’l-Kur’ân* Adlı Eseri” başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır. This article is extracted from my master thesis dissertation entitled “Al-Kirmânî and His Work *al-Burhân fî Mutashâbi’ih al-Qur’ân* In The Tradition of Literal Mutashâbi’ih”, supervised by Prof. Dr. Abdulmuttalip ARPA (Master’s Thesis, İstanbul Sabahattin Zaim University, İstanbul, 2023).

Abstract

There are two types of mutashâbih: "spiritual mutashâbih", that is the opposite of "muhkam" and "literal mutashâbih", which deals with the similarity of words. Literal mutashâbih emerged as a science that examines the similarities in the wording of verses. While initially works containing literal verses were written together, in later periods independent works on the reasons and wisdom of this similarity are written and gained importance in Qur'anic Sciences. While literary mutashâbih shows that the Qur'ân is miraculous in terms of eloquency and purity of language, it also reveals that the similarities in expressions have own unique meanings. Mahmûd Kirmânî, in his work al-Burhân fî mutashâbih al-Qur'ân, wrote on the subject of literary similarities and, explained the reasons and wisdom in verses. Kirmânî, who made his statements according to the sûrah order, pioneered the development of literary similarities and became a role model. The content of his work and explanations regarding its application on the subject will contribute to the understanding and development of literary similarities. By approaching literary similarities that constitutes the syntax, in tafsir rather than grammar studies the richness of the meaning of the Qur'ân will be revealed.

Keywords: Exegesis, Kirmânî, al-Burhân fî Mutashâbih al-Qur'ân, Literary similarities, Homonyms.

علم المتشابه اللفظي و كتاب البرهان في متشابه القرآن للكرماني

الملخص

المتشابه نوعان: أحدهما المتشابه المعنوي، وهو الذي يعبر عن غموض المعنى وهو يقابل المحكم، والآخر المتشابه اللفظي، وهو الذي إعادة الصيغة. ظهر المتشابه اللفظي في العصور المبكرة كعلم يدرس التشابه في ألفاظ الآيات. وبينما كانت في البداية تُكتب الأعمال التي تحتوي على آيات متشابه اللفظي إلا أنها في الفترات التالية اكتسبت مهمة في علوم القرآن من خلال كتابة أعمال مستقلة تركز على هذا السبب والحكمة. وفي حين أنه يبين إعجاز القرآن من حيث الفصاحة والبلاغة، فإنه يكشف أيضاً أن تشابه الألفاظ له معاني مختلفة، وأن كل حالة تعبر عن معانيها الخاصة. تاج القراء الكرماني، في كتابه "البرهان في متشابه القرآن" الذي كتبه في موضوع المتشابه الذي يشرح معاني التقديم والتأخير، الأفراد والجمع، التذكير والتأنيث، التعريف والتنكير، الذكر والحذف، وإبدال، وبينها في الأسباب والحكمة. الكرماني، الذي أدلى بأقواله حسب ترتيب السورة، لم يكن رائداً في تطوير المتشابه اللفظي فحسب، وأصبح أيضاً نموذجاً يحتذى به في هذا الموضوع. إن محتوى العمل المسمى البرهان في متشابه القرآن المتعلق بهذا الموضوع أمثلة من الشروحات سوف يسهم تطويرها وانتشارها في فهم المتشابه اللفظي. إن التفسير البلاغي للنصوص المتشابهة اللفظية، بدلاً من التركيز على الجوانب النحوية فقط، سيساهم في إظهار غنى معاني القرآن الكريم.

الكلمات المفتاحية: التفسير، تاج القراء الكرماني، البرهان في متشابه القرآن، المتشابه اللفظي، المتشابه.

Giriş

Lafzî müteşâbih; iki veya daha fazla âyetin lafızları yönünden birbirine benzerliğini ifade eder. Bu sahadaki ilk eser *Müteşâbihü'l-Kur'an* adıyla yedi kırâat imamından biri olan Alî b. Hamza el-Kisâî'ye (öl. 189/805) aittir. Sonraki dönemlerde ise lafzî müteşâbih âyetlerin benzerlik sebeplerini ve hikmetlerini açıklayan eserler yazılmıştır.

Yaşadığı dönemde Kirman Selçukluları (440/1048-585/1189) hâkimiyetinde bulunan¹ ve bugünkü İran sınırları içerisinde kalan Kirman'da yaşayan; tefsir, kırâat, nahîv ve Ulûmü'l-Kur'an alanında birçok eseri bulunan Tâcu'l Kurrâ Burhâneddîn Mahmud b. Hamza b. Nasr el-Kirmânî,² (öl. 535?/1141) lafzî müteşâbih âyetlerin tevcihine dair *el-Burhân fî müteşâbihi'l-Kur'an* isminde mükemmel bir kitap telif etmiştir. Kirmânî'nin eseri alanında kendinden sonrakilere öncülük etmiş ve sonraki dönemlerin en önemli başvuru kaynağı olmuştur. Dünya ve ülkemiz kütüphanelerinde yazma nüshaları bulunan eser, ilk olarak 1976 yılında tahkik edilerek *Esrârü't-tekrâr fî'l-Kur'an* ismiyle neşredilmiş, sonraki yıllarda ise gerek akademik çevrede gerekse diğer araştırmacılar tarafından tetkik edilerek değişik zamanlarda, farklı yayınevlerince yayımlanmıştır. Lafzî müteşâbih konusunda yazılan müstakil eserlerden günümüzde en çok tahkik edilen ve üzerinde çalışılan eser Kirmânî'nin kitabıdır.

Kitap, aynı türde kronolojik sıraya göre yazılan ikinci eser olmasına karşın, alanında ilk eser olan *Dürretü't-tenzîl ve ğurretü't-tevil* ile bazı noktalarda farklılık gösterir. Bu farklılıkların başında lafzî müteşâbih âyetleri açıklama şekli gelir. Kirmânî'nin açıklamaları kısa ve nettir. Âyetleri fazla yoruma gitmeden “şu, şundan dolaydır” diyerek açıklamakla yetinir. Ancak bu ifadeler öyle veciz bir yorumdurki, bu yorumun izahatını yapmak için sayfalar kaplayan sözlere ihtiyaç duyulur. Bu özelliği eserin etkisini bariz şekilde gösterdiğinden kendinden sonraki dönemlere rehber olmuştur. Eser de 588 benzer âyetin açıklaması süre tasnifine göre âyet, âyet yapılmış, lafzî müteşâbihin çeşitleri âyetler üzerinde uygulamalı

1 Erdoğın Merçil, *Kirman Selçukluları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989), 54.

2 Ebu Abdullah Şihâbüddin Yâkût b. Abdullah Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, thk. İhsan Abbas (Beirut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslamî, 1414/1994), 6/2686-2687, ; Ebi'l-Hayr Muhammed b. Muhammed İbnu'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, thk. G. Bergstraesser (Lübnan: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1427/2006), 2/254, ; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin* (Beirut: Müessesetü'r-Risale, 1994), 3/804, ; Celâleddin Abdurrahman b. Ebu Bekir es-Suyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm ((İsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâuhû, 1384), 2/277.

olarak gösterilmiştir. Kirmânî, eserinde benzer âyetleri açıklarken daha çok sarf ve nahiv bilgisini kullanmış, Kur'an dilinde oluşan farklılığı ve bu farklılığın gerekçelerini ve hikmetlerini ön plana çıkarmış, mâna yönünden bu farklılığa vurgu yapmıştır.

Bu makalede Kirmânî'nin lafzî müteşâbih üzerine yazdığı *el-Burhân fî müteşâbihi'l-Kur'ân* adlı eseri tanıtılarak, ilmin geleneği irdelenecektir. Ayrıca zîyade-noksan, takdîm-tehîr, tarîf-tenkîr, tezkîr-te'nîs, ifrâd-cem', ibdâl ve tekrâr gibi başlıklar altında lafzî müteşâbih âyetlerin açıklamaları müellifin eserinden örnekler verilerek yapılacaktır. Bu açıklamaların içeriğinde, benzerlik noktasında mânalara farklılık kazandıran hususlar ile benzerliğin esasında mâna farklılığını gerektirdiği, bununda anlam zenginliğini doğurduğu, hakikatte Kur'ân'ın her bir harfinin ayrı bir mânayı ifade ettiği olgusu bulunmaktadır.

1. Kavram Olarak Müteşâbih ve Lafzî Müteşâbih

Kavramın ilk kelimesini oluşturan “l-f-z” sözcüğü; bir şeyi dışarı atmak, ağızdan çıkan söz, ifade etmek mânalarında istiâredir.³ İkinci kelimesi olan müteşâbih'in aslı “ş-b-h” olup bir şeye şekil, renk ve vasıf gibi nitelik açısından benzeyendir.⁴ Bu kelime aynı zamanda iki şeyin birbirine benzemesini ifade eder.⁵ “et-teşâbüh” ve “el-müştebihet” birbirine mültebis olmakla müşkil olan nesnelere denir.⁶ Çoğulu “muştebihât”dır. Bu meyanda “müştebihât” birbiri içine geçmiş birbiriyle karışmış anlamındadır. “el-müteşâbihet” ise birbirine mümasil yani benzer nesnelere anlamında olup çoğulu “müteşâbihât”dır.⁷ Bu durumda “müteşâbih” misliyle birbirine benzeyen en az iki şey demektir.

Bazı âlimler müteşâbihi müşkil olarak yorumlamışlardır. Mesela el-Münâvî, (öl. 1031/1622) bu kavramı “kendisiyle kastedilen mânayı, üzerinde araştırma ve derin düşünmeye ihtiyaç duyularak ortaya çıkarılabilen müşkil lafızlar” olarak

3 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garibi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Seyyid Keylani (Beyrut: Dâru'l-Ma-rife, ts.), “lfz”, 452.

4 İsfahânî, “şbh”, 254.

5 Ebu'l Fadl Cemaluddin Muhammed b. Mükrim İbn Manzûr, *Lisânu'l- 'Arab* (Beyrut: Dâr-u Sadır, ts.), “şbh”, 13/503.

6 Ebû't-Tâhir Mecdüddin Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, thk. Mektebu't-tahkîki't-turâsi fî müesseseti'r-risâle (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1426/2005), “şbh”, 1248.

7 Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *Tâcü'l-luğa es-Sihâh*, thk. Ahmed Abdülgâfir Attâr (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-melâyin, 1399/1979), “şbh”, 5/2236.

tanımlar.⁸ İbn Kuteybe (öl. 276/889) ise “görünüşte benzer olan iki kelimenin anlamlarının değişik olması” şeklinde görür.⁹ Bu yorum ve tariflere göre müteşâbih kelimesine verilen kapalılık anlamının ıstilahta mübhem, müşkil, müşterek lafız, vücûh ve nezâir terimleri olarak karşımıza çıktığını söyleyebiliriz.

“Müştebihet” ile ifade edilen iltibas, içiçe geçme ve karışıklık anlamı¹⁰ “manevi müteşâbih” olarak adlandırılmakta ve ıstilahta “müteşâbih” diye bilinmektedir.¹¹ Sonuçta kelâmcıların, “müteşâbih” kavramını müştebihet anlamında kullandıklarını, temasül-benzerlik anlamındaki “müteşâbihat” ile ifade edilenin ise “lafzî müteşâbih” terimini karşıladığını ifade etmek mümkündür.

Müteşâbih, ıstilahta iki kısma ayrılır. Birisi mâna vermekte güçlük çekilen ve muhkem’in karşıtı manevi müteşâbih, diğeri lafzî müteşâbih’tir. Kadim lûgat eserleri müelliflerinden Fîrûzâbâdî ve İsfahânî “ş-b-h” maddesini açıkladıkları eserlerinde, anlam yönünden farklı bir ihtimal çağrıştırmayan ve mânası da açık olan muhkemin mukabili müteşâbihe yer vermişler ve kavramı detaylandırmışlardır.¹² Manevi müteşâbih alanındaki çalışmaların lafzî müteşâbihe dair araştırmalara göre daha çok olması manevi müteşâbihi “müteşâbih” olarak bilinir duruma getirmiştir. Ancak kelime esasında iltibas-karışıklık anlamındaki müştebihettir. Manevi müteşâbih konusunda âlimler arasındaki ihtilaf, lafızlardaki mânaların iltibaslı olmalarına bağlanabilir. Sûrelerin başındaki mukattaa harfleri, lafız benzerliğinden değil anlam yüklenilememesi nedeniyle müteşâbih görülmüştür.

Mümasil-benzerlik anlamındaki müteşâbih, lafzî müteşâbih olup iki veya daha fazla lafzın birbirine olan şeklen benzerliğidir. “Sözel benzerlik” diye ifade edebileceğimiz lafzî müteşâbihte benzer lafızların her biri ayrı bir anlamı ifade eder. Dildeki varlığından dolayı bir realite olduğu gibi dil yapısına da uygundur. Benzer lafızları kullanmada farklılık gösteren toplulukta birisi bir kelimeyi bir mânada kullanırken diğeri aynı kelimeyi başka bir anlamda kullanır. Anlamı gerek

8 Muhammed Abdür-raûf Münâvî, *et-Tevkîf ‘alâ mühimmâti’t-te’ârîf*, thk. Muhammed Rıdvân ed-Dâye (Kahire: Âlemu’l-Kütüb, 1410/1990), 295.

9 Ebû Muhammed Abdullah b. Muslim İbn Kut eybe, *Te’vilü müşkili’l-Kur’ân* (Dârü’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1398/1978), 68.

10 Ebu’l-Kâsım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *Esâsü’l-belâğa* (Beyrut: Darü’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1419/1998), “şbh”, 1/493.

11 Nâsır b. Süleyman el-Omer, *el-Burhân fî Müteşâbihi’l-Kur’ân Limâ fihî Mine’l-Hücceti ve’l Beyân Tâcu’l-Kurrâ Mahmûd b. Hamza el-Kirmânî* (Riyâd: Câmîatü’l-İmâm Muhammed b. Suûd, Usûlü’d-dîn, Yüksek Lisans Tezi/Ph.D. Dissertation, 1399/1979), 6.

12 Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu’l-Muhît*, 1249, ; İsfahânî, “şbh”, 453.

konuşan gerek dinleyici açısından farklılık arzeden ve bu nedenle konuşanın maksadının önemli olduğu kadar dinleyicinin de kelimeyi anlamlandırma kültürünün öne çıktığı bu tabloda mana zenginliği oluşur.¹³ İki toplum arasındaki bir söze biri bir mâna verirken, diğeri de başka bir anlam yükler, nihayetinde en çok kabul gören mâna meşhur olur.¹⁴ Bu açıdan sözel benzerlik, lafızların sınırlı, anlamlarının çeşitli olmasını gerektirir.

1.1. Istılahta Lafzî Müteşâbih

Müteşâbih âlimleri kavrama doğrudan bir tanımlama getirmedikleri gibi kavramın ittifakla kabul görmüş bir terim tanımı da bulunmamaktadır. Bunu her bir âlimin konuyu kendi cihetinden ele almasına ve yorumlamasına bağlayabiliriz. Kavramın ıstılah tanımını vermeden önce âlimlerin lafzî müteşâbihle ilgili tariflerini aktaralım.

Taberî, (öl. 310/923) lafzî müteşâbihi; bazı kıssalarda lafızlarının bir mânalarının farklı, bazı kıssalarda da mânalarının bir lafızlarının farklı olmasıyla açıklar.¹⁵ İbnü'l-Münâdi (öl. 336/947) ise Kur'ân kelimelerinin i'râbında, meâni'l-Kur'ân'da, garîbu'l-Kur'ân'daki anlamlar ile âyetlerin lafız yönünden birbirine benzemesini lafzî müteşâbih olarak görür.¹⁶ Hatib-el-İskâfî (öl. 420/1029) aynı kavramı “kelimeleri aynı veya farklı bir şekilde tekrar eden âyetler” olarak tarif eder.¹⁷ Müellifimiz el-Kirmânî, (öl. 535?/1141) “lafızları bir olup tekrar eden âyetleri” lafzî müteşâbih olarak belirtir.¹⁸ Zerkeşî, (öl. 794/1392) aynı kıssanın farklı sûrelerde, çeşitli şekiller ve fasılalarla gelmesini lafzî müteşâbih kabul eder ve lafız benzerliğinin kıssalarda ve peygamberlerin haberlerini anlatan âyetlerde daha fazla bulunduğunu belirtirken;¹⁹ Suyûtî (öl. 911/1505) “Aynı kıssanın çeşitli biçimlerde

13 el-Kefevî Ebü'l-Bekâ, *el-Külliyât* (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1419/1998), 845.

14 Celâleddin Abdurrahman es-Suyûtî, *el-Müzhir fî 'ulûmi'l-luğa*, thk. Muhammed Cade'l-Mevlâ vd. (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1407/1987), 369.

15 İbn Cerir Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Câmiü'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'ân*, ed. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Kahire: Hecl, 1422/2001), 5/192.

16 Ebü'l Hüseyin İbnü'l Münâdi, *Müteşâbihü'l-Kur'âni'l-'azîm*, thk. Abdullah b. Muhammed el-Ğuneymân (Demenhur: Mektebetü Libna, 1414/1994), 59-60.

17 Ebu Abdullah el-Hatîb el-İskâfî, *Dürretü'l-tenzil ve gurretü'l-te'vil*, thk. Muhammed Mustafa Aydın (Doktora Tezi) (Mekke: Câmî'atü Ümmü'l Kurâ Külliyyetü't Da'va ve Usulü'd Dîn, 1422/2001), 217.

18 Mahmûd b. Hamza b. Nasr el-Kirmânî, *el-Burhân fî müteşâbihi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed İzzeddin Abdullah Halefullah (Mansûre: Dâru'l-Vefâ, 1411/1991), 110.

19 Bedruddin Muhammed b. Abdillâh Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Ebu'l-Fazl İbrâhim (Kahire: Mektebetu Daru't Turas, 1404/1984), 1/112.

ve farklı formatlarla yer alması” olarak tanımlar.²⁰ İbn Akîle (öl. 1150/1737) ise müteşâbihî; “Derin bir anlayışla idrak edilebilen ve ziyâde veya noksanlık sebebiyle âyetlerin birbirine benzerliği ve yakınlaşması” olarak tanımlayarak bunu siyâk ile ilişkilendirir.²¹ Bu bilgilerden kapsamlı ıstılah tanımını şöyle yapılabilir.

Lafzî müteşâbihî; Kur’ân kıssaları veya konularında aynı kıssanın veya konunun benzer kelimelerle ifade edilmesidir. Verilmek istenen mânânın belâgat sanatı kullanılarak bir kelimenin takdîm-te’hir; ta’rif-tenkîr; ifrad-cem, hazf-zîkr; icâz-itnâb, ibdâl ya da bir harf yerine başka bir harfî veya bir kelime yerine başka bir kelimenin kullanılması metodudur. Uygulaması çeşitli yöntem ve fasılalar şeklinde olan, Kur’ânda birden fazla ve değişik yerlerde zikredilmesinin sebep ve hikmetlerini inceleyen bir ilimdir. Bunu sadece Allah’ın ilim verdiği fehmi geniş kimseler anlayabilir.²²

Bu tanımdan lafzî müteşâbihin konusu aynı olmak şartıyla iki veya daha fazla âyeti kapsadığını belirtip, konusunun bir mânasının farklı olmasını ise sözün bağlamıyla ilişkilendirebiliriz.

1.2. Kur’ân’da Müteşâbih Kavramı ve Anlamları

Müteşâbih kelimesi Kur’ân-ı Kerîm’de farklı formlarda, dokuz âyette oniki defa geçmektedir. Bu meyanda; 1) Bakara Sûresi 25. Âyette مُتَشَابِهًا (müteşâbihen) kelimesi şeklî benzerlik anlamında kullanılmıştır.²³ 2) Aynı Sûrenin 118. Âyetinde; تَشَابِهَتْ (teşâbehet) kelimesi ile Mekkeli müşriklerin, söyledikleri sözlerle kalplerinde ve nefislerinde olan inkâr ve cehaletlerinin kendilerinden öncekilerle aynı olduğu belirtilmiştir.²⁴ 3) Ra’d Sûresi 16. Âyetinde, تَشَابَهَ (teşâbehe) kelimesi temâsül-benzer anlamındadır. 4) Bakara Sûresi 70. Âyetindeki تَشَابَهَ sözcüğü ise “iltibas-bilinmezlik” olarak te’vil edilmiştir.²⁵ Âyetteki “İnekler birbirine benziyor.” ifadesinde şeklî benzerlik, nitelik yönünden ise iltibas-karışıklık anlamı bulunduğunu söyleyebiliriz. 5) Nisâ Sûresi 70. Âyetindeki تُشَبِّهَ (şübbihe) ifadesi “kendi-

20 bk. Celaledin Abdurrahman es-Suyûtî, *el-İtkân fi ulumi’l-Kur’an*, thk. Mustafa Şeyh Mustafa (Beyrut: Müessesetü’r-Risale, 1329), 642- 644.

21 Ahmed b. Saïd el-Mekkî İbn Akîle, *ez-Ziyâde ve’l-ihsân fi’ulûmi’l-Kur’ân* (Şârika: Merke-zü’l-Buhûsi ve’d-Dirâsât, 1427/2006), 6/336.

22 Salih Abdullah Muhammed Şatrî, *el-Müteşâbihü’Lafzîyyi fi’l-Kur’ânîl-Kerîm ve Esrahühü’l-Belağîyye* (Mekke: Camiâtu Ümmü’l-Kura, Arap Dili Fakültesi, Yüksek lisans Bölümü, Doktora Tezi/Ph.D. Dissertation, 2001), 4, ; İskâfî, *Dürretü’l-tenzîl ve gurretü’l-te’vil*, 55-56.

23 bk. Taberî, *Câmiü’l-beyân*, 1/410.

24 Ebû Hayyân el-Endelûsî Muhammed b. Yûsuf, *el-Bahru’l-muhît fi’l-tefsîr*, thk. Sıdkî Muhammed Cemil (Beyrut: Dâru’l-fikr, 1332), 1/587.

25 Taberî, *Câmiü’l-beyân*, 2/103-104.

sinden başkasına benzetildi” şeklinde açıklanmıştır.²⁶ Dolayısıyla iltibas-karıştırma anlamı verilmiştir. 6) ve 7) En'âm Sûresi 99. ve 141. Âyetlerindeki مُتَشَابِهٌ ve مُشْتَبِهَةٌ kelimeleriyle ağaç, yaprak ve meyveler yönünden benzerlik ve farklılığa işaret edilmiştir.²⁷ Ancak مُشْتَبِهَةٌ ve مُتَشَابِهٌ arasında ince bir fark olup, biri iltibas-karışıklık ifade ederken diğeri mümasil-benzerlik ifade etmektedir. 99. âyet meyve üretimine işaret ettiğinden yetiştirilen meyvelerden tümünün aynı vasıfta olmayacağını, 141. âyette ise tabiattaki ürünlerin oluşumunda Allah'ın tesis ettiği kanunlarla farklı mekânlarda meydana gelen bu ürünlerin genel itibarıyla benzer olduğunun vurgulanmasında ince bir detaya işaret edildiğini söyleyebiliriz. 8) Âl-i İmrân Sûresi 7. Âyetinde geçen مُتَشَابِهَاتٌ ve تَشَابَهُ kelimeleri terim anlamındadır. Âlimler bu âyeti referans alarak muhkemin mukabili müteşâbih kavramını detaylandırmışlardır. Taberî âyetin tefsirinde müteşâbihle ilgili beş hususu belirtir. Bunlar; mensuh olan, lafızları farklı olsa da mâna bakımından benzer olan, vücut yönünden te'vîli mümkün olmayan, bazı kıssalarda lafızlarının bir mânalarının farklı, bazılarında ise mânalarının bir lafızlarının farklı olduğu, Allah'ın bilgi sahibi yapmadığı kimsenin bilmesinin mümkün olmadığı şeylerdir.²⁸ 9) Zümer Sûresi 23. Âyetindeki مُتَشَابِهًا مَّثَانِيًّ ifadeyi “ikili benzer” demektir. Âyette bir şey ve o şeyin karşıtının veya benzerinin zikredilmesi teşâbühün kendisidir.²⁹ Görüleceği üzere burada كِتَابًا مُتَشَابِهًا مَّثَانِيًّ terimi lafzî müteşâbihin terim anlamını vermektedir. Böylece “birbirine benzer kelimelerin olduğu bir kitap” diye çevirebileceğimiz bu ifade de lafzî müteşâbihi, Allah-Teâla belirtiyor.

Âyetlerden Kur'ânda müteşâbih kavramının temasül-benzerlik ve iltibas-i çiçe geçme, güçlü bir benzerlik mânalarında kullanıldığı ve sözlük anlamlarıyla uyumlu olduğu görülüyor.³⁰ Bu şekliyle Kur'ân'ın dil noktasında Arapçaya katkı sağladığını söyleyebiliriz.

1.3. İlmî Gelişimi ve Bu Alanda Telif Edilen Eserler

Kur'ân kelimelerinde henüz keşfedilmemiş mânaların olduğu, bu mânaların zamanla araştırmalara göre ortaya çıkacağı düşünüldüğünde ilmin gelişimi kaçır-

26 Taberî, *Câmiü'l-beyân*, 7/650-658.

27 Muhammed b. Raşid Bereket, *el-Müteşâbihü'l-Lafziyyî fi'l Kur'ani'l-Kerim ve Tevcihuhu* (Riyâd: Câmiatu İmam Muhammed Suud el-İslamî Usûlü'd-dîn Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, ts.), 20-21.

28 Taberî, *Câmiü'l-beyân*, 5/162-199.

29 Taberî, *Câmiü'l-beyân*, 1/411.

30 Bereket, *el-Müteşâbihü'l-Lafziyyî*, 22.

nılmazdır. Unutulmamalıdır ki kıyamete kadar değişmeyecek olan Kur'ân üzerine yapılan araştırmalar insan var oldukça sürecektir.

Lafzî müteşâbih ilminin ortaya çıkışı diğer Kur'ân ilimlerine göre daha erken olduğunu, hicrî 2. yüzyıldan itibaren el-Kisâ'î'yle başlayan ve İbnü'l-Münâ-dî'yle (öl. 336/947) devam eden süreçte lafzî müteşâbih âyetlerin tasnif edilerek müstakil eserlerin telif edildiği bir dönemin sürdüğünü belirtebiliriz. İbnü'n-Nedim'in (öl. 385/995) bu döneme dair belirttiği birçok eser ne yazıkki günümüze ulaşmamıştır.³¹

Hatib el-İskâfî ile hicrî 5. yüzyılda başlayıp son yüzyıla kadar devam eden süreçte lafzî müteşâbih âyetlerin tevcih ve yorumuna dayalı eserlerin telif edildiğini görüyoruz. İskâfî, lafzî müteşâbih âyetlerdeki farklılıkları ve bunların gerekçelerini açıklama gayesiyle kitabını yazdığını belirtir.³² İskâfî'den sonra gelen Kirmânî ise daha mükemmel bir kitap yazmış, bu sahada otorite olmuş, kendinden sonrakilere rehber olmuştur. İbnü'z-Zübeyr Es-Sekafî (öl. 708/1308) *Milâkü't-te'vil*, Bedreddin İbn Cemâa *Keşfü'l-me'ânî fi'l-müteşâbih mine'l-meşânî*, Zekeriyâ el-Ensârî, (öl. 926/1520) *Fethu'r-rahmân bi-keşfi mâ yeltebisü fi'l-Kur'ân* adlı müstakil eserler telif etmişlerdir. Bu dönem zaman ve telif yönünden uzun ve kapsamlı bir süreyi kapsamaktadır.

Günümüzde ise bu eserler üzerine yapılan akademik çalışmalarla ve yazılan eserlerle ilim geliştirilmeye çalışılmaktadır. İslam Ülkelerinde ilmin üzerinde genişçe durulduğu, hatta ders olarak okutulduğu buna karşın ülkemizde ise lafzî müteşâbih konusunda çalışmaların yetersiz olduğunu belirtebiliriz.

1.4. İlimin Önemi ve Faydası

Kur'ân-ı Kerim edebî yönü yüksek Arapça lisanla indirilmiş, içeriğindeki söz dizimi yapısıyla Arapçaya belirgin bir edebîlik katmıştır. Nâzım, belâgat ve fesâhat yönünden icâz olan Kur'ân'ın dil yapısının iyi bilinmesiyle mâna zenginliği gün yüzüne çıkacaktır.³³

31 Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshâk İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Beyrut: Darü'l-Marife, ts.), 55.

32 İskâfî, *Dürretü't-tenzil ve ğurretü't-te'vil*, 217-221.

33 bk. Hasan Bulut, "Nazım Yönüyle İ'câzü'l-Kur'ân", *Kur'ân ve Dil İlimleri*, ed. Emrullah Ülgen vd. (Ankara: İlahiyat Makrup Medya Pro. Rek. Yay. A.Ş., 2021), 75-78.

İlmin konusunu oluşturan kelimelerdeki hafz-zikir, ibdâl, tezkîr-te'nîs takdîm-teh'ir gibi kavramlar, Kur'ân'ın yapısında bulunan belâgat olup, ilim; siyâk-sibâk bağlamında gelişirken, aynı zamanda münâsebatu'l-âyât ve's-süver ilmiyle ilişkilidir.³⁴ Kur'ân'ın, üstün belâgat vasfının yanında meânî ilminde de zirve olduğunu sergileyen lafzî müteşâbih ilmi onun mesajını anlama noktasında büyük öneme sahiptir. Bu ilimle Kur'ân'ın kendisine özgü bir üslubunun bulunduğu daha açık bir şekilde anlaşılmaktadır.³⁵

Kirmânî sonrası yazılan *Keşşâf*, *Mefâtîhu'l-ğayb*, *İrşâdü'l-akli's-selîm* gibi meşhur tefsirlerde lafzî müteşâbih âyetlerin îcâz ve belâgat yönlerini belirten açıklamaların yer alması lafzî müteşâbih ilminin aynı zamanda tefsir ilmine de yön verdiğini gösterir. Öncüleri dil ve kırâat âlimleri olan bu ilmin bazı ilimlerden önce müstakil olarak ortaya çıkması diğer ilimlere kaynaklık ettiğinin belirtisidir.

Lafzî müteşâbih âyetlerden çıkarılacak anlamların farklı olduğunun ortaya konulması bu ilmin önemini gösteren bir başka yönüdür. “*De ki: Rabbimin sözlerini yazmak için denizler mürekkep olsa, bir o kadar mürekkep ilâve etseydik dahi rabbimin sözleri bitmeden mutlaka deniz tükenirdi.*”³⁶ Âyetinden, lafızları sınırlı mânaları sınırsız Kur'ân-ı Kerîm'in mesajının lafzî müteşâbih ilmiyle anlaşılacağı unutulmamalıdır.

Lafzî müteşâbih ilmî dini ve dünyevi bütün ilimlerin esasıdır. Kur'ân'ı anlama ve yaşama noktasında diğer ilimlerden daha fazla öneme sahiptir. Kur'ân insan hayatını tanzim etmeyi hedeflemiş bir kitap olduğu gibi kâinatı anlatan bir yapıya da sahiptir. Bunları keşfetmenin yolu lafzî müteşâbih âyetlerin üzerinde durmak onların anlamını ortaya çıkarmakla mümkündür. Yani lafızları sınırlı anlamları sınırsız Kur'ân kelimelerinin sınırsız anlamını keşfedip keşfedilen anlamları hayatın her alanına yaymak sûretiyle insanların dünya ve ahiret saadetini sağlamak mümkündür. Bu açıdan lafzî müteşâbih ilminden beşerî, sosyal ve fen bilimlerine dahil birçok ilmi bilgiler çıkarılabilir. Bu ise Allah'ın bazı ilim sahiplerine vereceği ya da vermiş olduğu hikmet ve kabiliyetle olur.

34 Bereket, el-Müteşâbihü'l- Lafziyyî, 119.

35 İskâfî, Dürretü't-tenzil ve ğurretü't-te'vîl, 62.

36 *Kur'ân-ı Kerîm Meâlî*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), el-Kehf 18/109.

2. Eserin İsmi ve Muhtevası

Tacu'l-Kurrâ el-Kirmânî kitabına *el-Burhân fî müteşâbihi'l-Kur'ân*, *limâ fihî mine'l-hücceti ve'l beyân* ismini verdiğini belirtir.³⁷ Müellif eserinde daha önce yazdığı *Lübabu't-tefsir*, *Acâibu't-ve'vil* ve *Kitâbetu'l-meşâhif* adlı üç kitabından bahseder.³⁸ Bu açıdan eserin müellifin hayatının son dönemlerinde, hicrî 530 sonrası yazıldığı ve son eseri olduğu değerlendirilmektedir. Kitabın yazılış gayesi mukaddimedede şu şekilde geçmektedir.

Bu kitapta Kur'ân'da lafızları yönünden birbiriyle uyumlu olarak tekrar eden lafzî müteşâbih âyetleri açıklayacağım. Ziyâde-noksan, takdîm-te'hîr, ibdâl veya bir harfin yerine başka harfin geçmesi ya da bunların dışında kalan nedenlerle iki veya daha fazla âyet arasında bulunan kısmi farklılığı veya ziyâde-noksan olmaksızın tekrar eden âyetleri beyan edeceğim. Bu âyetlerde tekrarın sebebini izah edeceğim. Âyetlerdeki ziyâde-noksan, takdîm-te'hîr ve ibdâlin gerekliliğini ve bunların faydasını belirteceğim. (Birbirine benzer) bir âyetin yanında diğer âyetin bu şekilde tahsis edilmesindeki hikmetin ne olduğunu açıklayacağım. İmamların, müteşâbih âyetleri tasnif etmedeki çalışmaları âyeti ve benzerini zikretmekle sınırlı kaldı. Bu âyetlerdeki vecihleri, illetleri, farklılıkları ve benzerlikleri açıklamamışlardır. Bu iş sadece Allah'ın fehmettiği kimselerin üstesinden gelebileceği zor bir iştir.³⁹

Mukaddimededen anlaşıldığı kadarıyla lafzî müteşâbih âyetlerin hikmetleri, benzerliği gerektiren sebepler ile bu sebeplerin delilleri söz dizimi kuralları kapsamında açıklanarak Kur'ân'ın belâgat ve fesâhat yönü ve lafzî müteşâbih âyetlerin açıklanması kitabın muhtevasını oluşturmaktadır. Ayrıca anlam bilimi açısından da irdelenen âyetlerdeki sözdizimi ile lafız yönünden benzer olan her bir âyetin anlamının farklı olduğunu üzerinde durulur. Kirmanî, Kur'ân'da tekrar konusunu kabul etmeyerek tekrarı lafzî müteşâbih olarak değerlendirir.

2.1. Eserin Yazma Nüshaları, Matbuları ve Üzerine Yapılan Akademik Çalışmalar

Eserin; Mısır el-Mektebetu'l-Ezheriye, Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, Medine Arif Hikmet ve Şam (Dımeşk) Dâru'l-Kütübi'z-Zâhîriyye kütüphanelerinde yazma nüshaları bulunmaktadır.⁴⁰ Ayrıca Berlin Devlet Kütüphanesi Doğu El Yazmalar-

37 Kirmânî, *el-Burhân fî müteşâbihi'l-Kur'ân*, 111.

38 Kirmânî, *el-Burhân fî müteşâbihi'l-Kur'ân*, 110, 220.

39 Kirmânî, *el-Burhân fî müteşâbihi'l-Kur'ân*, 110.

40 el-Omer, *el-Burhân fî Müteşâbihi'l-Kur'ân Limâ fihî Mine'l-Hücceti ve'l Beyân*, 46, ; Ahmed İzzeddin Abdullah Halefüllah, "Neşredenin Mukaddimesi", *el-Burhân fî müteşâbihi'l-Kur'ân* mlf. Ebu'l Kâsım Mahmûd b. Hamza b. Nasr el-Kirmânî (Mansûre: Dâru'l-Vefâ, 1991), 88.

rı Koleksiyonunda bir nüshası vardır.⁴¹ Ülkemizde ise Afyon Gedik Ahmet Paşa, Samsun, Manisa İl Halk kütüphanelerinde⁴² ve Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya Bölümü⁴³ ile Topkapı Sarayı Yazma Eserler Kütüphanesinde⁴⁴ yazma nüshaları bulunmaktadır.

Eser, ilk olarak 1976 yılında Abdülkadir Ahmed Atâ tarafından tahkik edilerek Kahire'de *Esrârü'l-tekrâr fi'l-Kur'ân* adıyla neşredilmiştir. Atâ, esere orijinal isminden farklı bir isim vermesini, kitabın muhtevasının muhkemin zıddı olan müteşâbih olmadığına dikkat çekmek amacıyla yaptığını belirtir.⁴⁵ Muhakkîk, eseri on yıl sonra *el-Burhân fî tevcîhi müteşâbihi'l-Kur'ân* ismiyle Beyrut'ta yeniden yayınlamıştır. Ahmed İzzettin Abdullah Halefullah ise eseri *el-Burhân fî müteşâbihi'l-Kur'ân* ismiyle 1991 yılında tahkik ederek neşretmiştir. Eserin bir başka tahki ki ise 1994 yılında es-Seyyid el-Cemilî tarafından yapılmış ve *el-Burhân fî tevcîhi müteşâbihi'l-Kur'ân* ismiyle yayımlanmıştır.

Eser üzerine yapılan tezlerin başında eserin bütünüyle tahkik edilmesi ve eserin tümünün yer aldığı 1979 yılında yapılan yüksek lisans tezi gelir.⁴⁶

2.2. Kitabın Metodu

Kirmânî, lafzî müteşâbih âyetlerin açıklamasını Kur'ân tertibine göre sûre sırasını takip ederek yapar. Böylelikle kitap bir tefsir gibi Fatiha ile başlayıp Nas Sûresiyle tamamlanmaktadır. Bu yöntem onun müfessirlerin yolunu takip ettiğini gösterir.⁴⁷

41 Maḥmūd Ibn-Ḥamza al-Kirmānī, *Kitāb al-Burhān fī mutašābih al-Qur'ān* (München: Bayerische Staatsbibliothek, Cod. arab, 1208), 1b-38b- 39a-70b.

42 Burhān ed-dīn Ebū'l-Kāsim Maḥmūd b. Hamza el-Kirmānī, *el-Burhān fī Tevcīhi Mütešābihi'l-Kur'ān* (Ankara: Milli Kütüphane, 55 Hk 1440/59, 03 Gedik 17305, Manisa: İl Halk Kütüphanesi, 45 Hk 3199/2), 99b-166b

43 Ebu'l-Kāsim Maḥmūd b Hamza b Nasr en-Nisābūrī Tācülkurrā el-Kirmānī, *Burhānū'l-Kur'ān limā Fīhi mine'l-Hücceti ve'l-Beyān* (Süleymaniye Kütüphanesi: 0178), 1b-58b.

44 Maḥmūd b. Hamza el-Kirmānī, *el-Burhan fī Mütešābihi'l-Kur'ān*; (İstanbul: Topkapı Sarayı Yazma Eserler Kütüphanesi A.116), 1a-52b.

45 Tācu'l-Kurrā Ebu'l Kāsim Maḥmūd b. Hamza b. Nasr el-Kirmānī, *Esrārü'l-tekrâr fi'l-Kur'ān el-mu-semnâ el-Burhān fī tevcīhi mütešābihi'l-Kur'ān*, thk. Abdulkâdir Ahmed Atâ (Kahire: Dâru'l-Fazile, 1396/1976), 20.

46 bk. 11 nolu dipnot,

47 Halefullah, "Neşredenin Mukaddimesi", 70.

Kirmânî, lafzî müteşbih âyetleri açıklamasında âyetin tümünü zikretmez. Açıklaması yapılacak harf, kelime veya cümlenin geçtiği âyet pasajını verir. Sonra bu âyetin benzeri olan aynı veya başka sûredeki âyetin benzerliği gerektiren harf veya kelime veya cümleyi belirterek bunun takdîm-te'hîr veya mârife-nekrâ veya ziyâde-noksan olmasını sağlayan hususa işaret eder. Konuyu genellikle âyetlerin siyâk sibâkıyla veya gramer kaideleriyle açıklar. Bazen de nüzul sebebine değinir. Kirmânî, âyetleri açıklamada kullandığı üslubunu dilbilimsel analize dayandırır; Arap dilinin tüm kaide ve kurallarını incelikli bir şekilde işler ve açıklamalarını bu kaidelere isnad eder.⁴⁸ Açıklamalarını “sözün efdâli kısa ve delil gösterilenidir” ilkesine uyarak yapar.⁴⁹ Bu açıklamalar “efradını câmi ağyârını mani” değışine uygun nokta atışı gibidir.

Kirmânî, âyetlerin tefsirini doğrudan yapmasa da açıklamalarında kullandığı ifadeler lafzî müteteşbih âyetin özgün mânasını açığa çıkarır. Her bir harfin farklı ve ince mâna ifade ettiğini ortaya koyar. Yeri geldiğinde tekrar gibi gözükten âyetin gerçekte tekrar olmadığını kısa ama özgün gerekçeyle izah eder. Kısmen de olsa lafzî tekrarlardan bahsederek her bir lafzın farklı mânaya geldiğini açıklar.

Kirmânî'nin nahivci ve kırâat âlimi olması ona Kur'ân'ın dil yapısının özelliğini ve derin mânasını dikkatli ve incelikle inceleme imkânı sağlamıştır. O aynı zamanda Allah'ın kendisine vermiş olduğu yeteneğini kullanarak eserine yansıtmıştır. Kirmânî'nin eserinde izlediği üslup bizi Kur'ân'da bir harfin dahi fazla veya eksik olmadığı, her birinin mükemmel bir şekilde tasarlandığı sonucuna götürür.

2.3 Eserin Önemi ve İlmî Değeri

Yazıldığı dönemde yenilik ve özgünlük kitabı olmasıyla dikkatleri üzerine çeken el-Burhân, günümüze kadar önemini artırarak gelmiş nadir eserlerdendir. Kirmânî'den önceki âlimler lafzî müteşbih âyetlerin varlığını ortaya çıkarıp bunları tasnif ederek konu ile ilgili eserler telif etmişler, âyetlerin açıklamalarına yer vermemişlerdir. Ancak Hatîb el-İşkâfî, *Dürretü't-tenzil ve gurretü't-te'vil* isimli eserinde sûre tertibini esas alarak lafzî müteşbih âyetleri açıklamıştır. Bu açıdan İşkâfî'nin metodu Kirmânî ile aynı olmakla birlikte eserindeki müteşbih âyetlerin sayısı Kirmânî'ye göre daha azdır. Âyetleri açıklama yönünden Kirmânî ile İşkâfî

48 Şatrî, *el-Müteşâbihü'Lafziyyi fi'l-Kur'ânîl-Kerîm*, 53.

49 Halefullah, “Neşredenin Mukaddimesi”, 72.

arasındaki fark, İskâfî'nin unuttuğu veya atladığı lafzî müteşâbih âyetleri Kirmânî'nin açıklaması ve kısalık ile karakterize edilen üslubudur.⁵⁰ İskâfî'nin uzunca ele aldığı âyetleri Kirmânî iki ya da üç satırda açıklamakla yetinmiştir. Kirmânî, mânayı mümkün olan en kısa ibare ile anlatmakta üstündür.⁵¹ O lafzî müteşâbih âyetleri kısa bir kitapta toplama ve açıklama başarısını göstermiştir.

Kirmânî'den sonra konu ile ilgili gerek müstakil gerekse müstakil olmayan fakat lafzî müteşâbih konusunun işlendiği eserlerde onun açıklamaları referans alınmış, yaptığı açıklamaların aynısı veya benzerine söz konusu eserlerde yer verilmiştir. Bu açıdan kitap, lafzî müteşâbih âyetleri açıklama ve gerekçelerini belirtmede temel eser kabul edilir.⁵² Eser, Kur'ân ilimleri arasında yer alan lafzî müteşâbih ilminin gelişmesinde önemli katkı sunmuştur.⁵³ Kirmânî'nin kitabında meşhur müfessirler ve dilbilimcilerin sözlerine yer vermesi onun ilimde zirve yaptığının, benzer âyetleri yorumlaması ilmî kabiliyetindeki üstünlüğünün göstergesidir. Onun lafzî müteşâbih âyetleri açıklarken kullandığı kelimeler bir bakıma Kur'ân-ı Kerîm'in kelimelerini indeksleyen bir sözlük gibidir.⁵⁴

Diğer taraftan, eser yazıldığı dönemde lafzî müteşâbih âyetlerin sebep ve hikmetlerini açıklarken günümüzde müsteşriklerin Kur'ân'da tekrarların çok olmasına yönelik yapılan eleştirilere en güzel cevap veren bir kitap olması bakımından da değerlidir. Kur'ân'da müzmin tekrarın olmadığı tekrarların farklı mâna ifade ettiği bu kitap ile anlaşılırken kitabın önemi daha da artmaktadır. Ayrıca müteşâbih âyetlerde sebep ve hikmetler belirtilmekle beraber bu âyetlerin mânalarının her birinin farklı olduğu böylece Kur'ân'ın zengin ve derin bir anlam içerdiği ortaya konularak, Kur'ân'ın belâgat, fesâhat ve mâna yönünden îcâzı ispatlanmaktadır.

2.4. Müellifin Kaynakları ve Kitabın Kaynaklık Değeri

Müellifimiz, mukaddimesinde Ebû Müslim Muhammed b. Ali b. Mihrabzûd el-İsfahânî (öl. 459/1067) ve el-Hatîb isimlerini zikretmektedir.⁵⁵ Ayrıca eserinde

50 Şatrî, *el-Müteşâbihü'lafzîyyi fi'l-Kur'ânîl-Kerîm*, 48-49.

51 Şatrî, *el-Müteşâbihü'lafzîyyi fi'l-Kur'ânîl-Kerîm*, 53.

52 Halefullah, "Neşredenin Mukaddimesi", 71.

53 Şatrî, *el-Müteşâbihü'lafzîyyi fi'l-Kur'ânîl-Kerîm*, 68, ; Halefullah, "Neşredenin Mukaddimesi", 76.

54 Şatrî, *el-Müteşâbihü'lafzîyyi fi'l-Kur'ânîl-Kerîm*, 66.

55 Kirmânî, *el-Burhân fî müteşâbihi'l-Kur'ân*, 111.

sahâbinin, tâbiînin, müfessirlerin, muhaddislerin, Kırâat İmamlarının, dil ve nahivcilerin konu ile ilgili sözlerine yer vermektedir.⁵⁶

el-Burhân kendinden sonraki dönemlere büyük etkisi olmuş, birçok âlim ondan yararlanmışır. Bunlardan bir kısmı tamamen eserine benzer bir eser telif etmişken, bir kısmı da kitabın muhtevasını oluşturan lafzî müteşâbih konusunu eserlerinin ilgili bölümünde işlemişlerdir. Müellifin bu eseri lafzî müteşâbih ilminin yaygınlaşmasına öncülük etmiş, özellikle de dil bilimciler, kırâat ve Kur'ân ilimleri ile işigal eden âlimlerin başvuru kaynağı olmuştur. Bu açıdan müellifinin üslup ve düşünce sistemi sonraki müelliflerde etkisini hissettirmiştir. Kirmânî'nin etkisinde kalan müelliflerden öne çıkan isimleri şöyle açıklayabiliriz.

Fîrûzâbâdî (öl. 817/1415) *el-Beşâ'ir* isimli kitabında yer alan benzer âyetler bölümü başından sonuna el-Burhân'ın aynısıdır.⁵⁷ Bölüm iki müellifin bir kitabı gibi başka bir ifadeyle el-Burhân'ın bir kopyasıdır.⁵⁸ Bu hususu Fîrûzâbâdî'nin gözlemlerine, yaşadığı bölgenin Kirmânî'nin yaşadığı yer ile aynı olmasına, onun talebeleriyle iletişim kurmasına, kuvvetli bir hafızaya sahip ve özgün bir yorumcu olmasına bağlayabiliriz.⁵⁹

Bedreddin İbn Cemâa'nın (öl. 733/1333) *Keşfü'l-me'ânî fi'l-müteşâbih mine'l-meşânî* adlı kitabı, el-Burhân ile benzerlik gösterir. İbn Cemâa lafzen birbirine benzeyen âyetleri kısa kelimelerle ifade etmesi ve özlü anlatım metodunu kullanarak açıklamasında Kirmânî'yi örnek almıştır. Açıklamasını yaptığı lafzî müteşâbih âyetlerin hemen hemen hepsi de el-Burhân'da geçen âyetler olup iki kitap arasında üslup bakımından benzerlik vardır. Ancak İbn Cemâa, Kirmânî'ye atıf da bulunmamakta onu kaynak göstermemektedir.⁶⁰

Zekeriyyâ el-Ensârî'nin *Fethu'r-rahmân bi-keşfi mâ yeltebisü fi'l-Kur'an* adlı eserinde lafzî müteşâbih âyetleri açıklaması ve verdiği misaller Kirmânî ile benzerdir. el-Ensârî yazdığı kitapta kullandığı metod ve âyetleri açıklamada bariz bir şekilde Kirmânî'nin etkisinde kaldığı görülür. Kitabında Kirmânî'nin ismini

56 İsimler için bk. el-Omer, *el-Burhân fî Müteşâbihi'l-Kur'an Limâ fihî Mine'l-Hücceti ve'l Beyân*, 30, ; Şatrî, *el-Müteşâbihü'Lafziyyi fi'l-Kur'anil-Kerîm*, 54.

57 el-Omer, *el-Burhân fî Müteşâbihi'l- Limâ fihî Mine'l-Hücceti ve'l Beyân*, 29.

58 Şatrî, *el-Müteşâbihü'Lafziyyi fi'l-Kur'anil-Kerîm*, 57.

59 Halefullah, "Neşredenin Mukaddimesi", 74.

60 Şatrî, *el-Müteşâbihü'Lafziyyi fi'l-Kur'anil-Kerîm*, 58.

zikreder ve örneklerini birebir kullanır. Onun bu eseri bir bakıma el-Burhân'ın açıklamasıdır.⁶¹

Bedreddin ez-Zerkeşî *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Ḳur'ân* adlı eserinde benzer âyetler konusuna özel bir bölüm ayırmış ve bu bölümde Kirmânî'den nakiller yapmıştır. Yaptığı açıklamalar ve verdiği misaller el-Burhândakiler ile birebir benzerdir.⁶²

Suyûtî, Müteşâbih ve lafzî müteşâbih konusunu ayrı ayrı incelediği benzer âyetlere birden fazla bölüm ayırdığı *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Ḳur'ân* adlı eserinde “benzer âyetler” ve “âyetlerde takdîm-te'hîr” gibi bölümlerde verdiği örnekler ve konu ile ilgili açıklamalarını Kirmânî'den alır.⁶³ Ayrıca Kur'ân'ın icâzının ve belâgat üslûplarının ele alındığı *Ḳatfû'l-ehzâr fî keşfü'l-esrar* adlı eserinde Kirmânî ve eserinden övgü ile bahseder ve açıklamalarını onun üslubuyla bolca nakillerle yapar.⁶⁴

Uchurî (öl. 1194/1780) *İrşadür rahman li esbabin nüzul ven nasihi vel mensuh* adlı eserinin lafzî müteşâbih bölümü el-Burhân'dan alınmış olup âyetleri açıklaması Kirmânî ile aynıdır.⁶⁵

Bütün bunlar el-Burhân'ın ilmî alanda değerli olduğunu, lafzî müteşâbih konusunda önemli bir yer edindiğini, kendinden sonraki çalışmalarda bariz etkisini hissettirdiğini gösteriyor.

3. el-Burhân fî müteşâbihi'l-Kur'ân İsimli Eserde Lafzî müteşâbih Çeşitleri ve Uygulamaları

Kur'ân-ı Kerîm'de benzer lafızların değişik formda olması nedeniyle lafzî müteşâbih âlimleri bu kavramın sınıflandırması yoluna gitmiştir. Ancak sınıflandırmada sayı ve isim noktasında farklılık bulunmaktadır. Örneğin el-Kirmânî lafzî müteşâbihi üç kısma ayırırken Zerkeşî sekiz kısımda incelemiştir.⁶⁶ Lafzî müteşâbih çeşitleri el-Burhân'dan örneklerle açıklanacaktır.

61 el-Omer, *el-Burhân fî Müteşâbihi'l-Kur'ân Limâ fihî Mine'l-Hücceti ve'l Beyân*, 29.

62 Halefullah, “Neşredenin Mukaddimesi”, 77, ; Şatrî, *el-Müteşâbihü'Lafziyyi fî'l-Kur'ânîl-Kerîm*, 58.

63 Bk. Suyûtî, *el-İtkân fî ulumi'l-Kur'ân*, 446, 642.

64 Şatrî, *el-Müteşâbihü'Lafziyyi fî'l-Kur'ânîl-Kerîm*, 59.

65 el-Omer, *el-Burhân fî Müteşâbihi'l-Kur'ân Limâ fihî Mine'l-Hücceti ve'l Beyân*, 29.

66 Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 1/112-132.

3.1. Takdîm-Te'hîr (التقديم والتأخير)

Bir kelimenin belirli nedenlerle bulunması gereken yerden önce söylenmesine takdîm; bunun zıddına te'hîr denilir. Bir şeyin takdîmi, tehîr niyetiyle olan ve olmayan şeklinde iki kısım olup tehîr niyetiyle yapılan takdîmde öne alınan şeyin hükmü ve cinsi değişmeden kalırken, tehîr niyetiyle yapılmayan takdîmde ise hüküm ve i'râb değişir.⁶⁷ İbn Cinnî, hazf-zîyade, takdîm ve te'hîr'in mâna üzerindeki etkisini belâgat ve anlam ilişkisi üzerinden değerlendirir.⁶⁸ Sözdiziminde kelime değişikliğinin en belirginini takdîm ve te'hîr'dir. Bu türde kelime veya cümle âyetin bağlamına göre bir âyette önce gelirken başka bir âyette sonraya bırakılmıştır. Örneğin لَا يَقْدِرُونَ عَلَى شَيْءٍ ط (el-Bakara 2/264) âyetinde مَا كَسَبُوا ط Örnekteki gibi lafzî müteşâbih âyetlerde, cümle, kelime ve harflerin dizimi için takdîm ve te'hîr söz konusudur.

Kirmânî'nin mukaddimesinde belirttiği ve eserinde âyetler üzerinde uygulamalı olarak gösterdiği takdîm ve te'hîr çeşidine şu örneği gösterebiliriz.⁶⁹

1. ذَلِكُمْ اللَّهُ رَبُّكُمْ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ. "İşte sizin Rabbiniz Allah. O'ndan başka hiçbir ilâh yoktur. O, her şeyin yaratıcısıdır."⁷⁰ âyeti ile لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ ذَلِكُمْ اللَّهُ رَبُّكُمْ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ "İşte her şeyin yaratıcısı olan Rabbiniz Allah! O'ndan başka hiçbir ilâh yoktur."⁷¹ âyetinde altı çizili cümlelerde takdîm-tehîr vardır.

Kirmânî âyeti siyâk sibâk ilişkisi içerisinde açıklar. Ona göre لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ ifadesinin, birinci âyette takdîm edilmesi, öncesindeki âyette⁷² belirtilen müşriklerin Allah'a oğullar ve kızlar yakıştırmak sûretiyle şirk koşmalarını bertaraf etmek için söz konusu ifade öne çekilmiş, sonra "her şeyin yaratıcısının Allah" olduğu belirtilmiştir. İkinci âyette ise yaratılıştaki mükemmellik anlatılır. خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ أَكْبَرُ. âyetinde⁷³ belirtildiği gibi yerin ve göklerin yaratıl-

67 Abdülkâhir el-Cürçânî, *Delâ'ilü'l-i'câz*, thk. Mahmut Muhammed Şâkir (Kahire: Matba'attü'l Medenî, ts.), 106.

68 Ebü'l-Feth Osmân b. İbn Cinnî, *el-Haşâ'îş*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr (Beyrut: Mektebetü'l-İlmiyye, ts.), 2/360.

69 Daha fazla örnek için bk. Kirmânî, *el-Burhân fi müteşâbihi'l-Kur'ân*, 121, 126, 151, 157, 169, 178, 205.

70 el-En'âm 6/102.

71 el-Mü'min 40/62.

72 el-En'âm 6/100.

73 el-Mü'min 40/57.

masının, insanın yaratılmasından daha önemli olduğu belirtilmiş, ispat için sonraki âyette خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ ifadesi gelmiştir. Böylelikle her sûrede âyetler kendinden önceki âyetin varlığını gerekli kılmıştır.⁷⁴

Söylenilen sözlerin yanlış olmasına karşın sözün nasıl söylenileceğini be- laği bir yöntemle anlatan Kur'ân ifadeleri, bize neye karşı nasıl cevap verileceğini, mesela hukuk metinlerinde doğrunun yanlışla karşı nasıl savunulacağını öğret- mektedir.

3.2. İbdâl (الإبدال)

İbdâl, lafzî müteşâbih âyetlerde bir kelime, fiil, isim veya harfin yerine başka bir kelime, fiil, isim veya harfin geldiği durumdur.⁷⁵ Mesela; أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ (Yûsuf 12/109) ve أَوَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ (er-Rûm 30/9) âyetlerinde ف ve و harfleri ara- sında ibdâl-yer değiştirme söz konusudur. siyâk-sibâk ilişkisi, kelimelerin uyumu, tahfif ve anlam bütünlüğünün gerekliliği ibdâli zorunlu kılan sebeplerdir.

Kirmânî, ibdâli gerektiren her kelime veya harfin özel bir anlam içerdiğini açığa çıkarır, âyette yer alan her bir ifadenin aslî yapısı ve bağlamını ön planda tutar. Âyetlerde cümle yapısını, aynı sûre veya farklı sûredeki âyeti referans gös- tererek Kur'ân'ın bütünlüğü üzerinden tahlil eder. Daha da ileri giderek âyetlerin nüzul sebebini ve sırasını göz önünde bulundurarak, açıklamalarında özellikle kıssalarda zaman ve mekân mefhumuna ve peygamberlerin ortak ve farklı yönle- rine vurgu yapar.

Kirmânî, idğamı i'râb ve sarf ilmi yönünden inceler. O i'râb nedeniyle oluşan idğamı lafzî müteşâbih görmezken,⁷⁶ kelimedeki değişiklik sonucu oluşan idğamı ise lafzî müteşâbih kabul eder.⁷⁷ Dolayısıyla i'râba dayalı fiil çekiminin lafzî müteşâbih olmadığını söyleyebiliriz. İbdâle dair örnekler verelim.

2. اُبَلِّغُكُمْ رِسَالَاتِ رَبِّي وَأَنْصَحُ لَكُمْ. “Ben size Rabbimin vahyettiklerini tebliğ ediyorum ve size nasihat ediyorum.”⁷⁸ âyetinde اُنْصَحُ kelimesi fiil, وَأَنَا لَكُمْ نَاصِحٌ أَمِينٌ

74 Kirmânî, *el-Burhân fî müteşâbihi'l-Kur'ân*, 176.

75 Kirmânî, *el-Burhân fî müteşâbihi'l-Kur'ân*, 110.

76 Kirmânî, *el-Burhân fî müteşâbihi'l-Kur'ân*, 314.

77 Kirmânî, *el-Burhân fî müteşâbihi'l-Kur'ân*, 156-157.

78 el-A'râf 7/62.

“Rabbimin vahyettiklerini size tebliğ ediyorum. Ben sizin için güvenilir bir nasihatçiyim.”⁷⁹ âyetinde نَاصِحٌ kelimesi ism-i fâil’dir.

Kirmânî, Nuh kıssasının anlatıldığı birinci âyette اَبْلَغْتُكُمْ kelimesinin müzari, müstakbel fiil formunda olmasını âyetin devamındaki وَأَنْصَحُ لَكُمْ ifadesi üzerine atfedilmesine bağlamış, gerekçesini aynı sûrenin 93. âyetindeki لَقَدْ اَبْلَغْتُكُمْ رِسَالَاتِ رَبِّي âyetindeki وَنَصَحْتُ لَكُمْ mazi fiilin mazi fiil üzerine atfedilmesine bağlamıştır. Hûd kıssasının anlatıldığı ikinci âyette ise âyetin bir öncesinde gelen وَإِنَّا لَنَنْظُرُكَ مِنَ الْكَافِرِينَ âyetinde⁸⁰ kavminin kendisini itham ettiği vasfa cevap olarak ismin isme mukabil olması için نَاصِحٌ şeklinde ism-i fâil olarak geldiğini belirtir. Kirmânî, kıssalarla ilgili âyetlerde⁸¹ geçen اَبْلَغْتُكُمْ ve اَبْلَغْتُكُمْ fiillerini mazi ve müzari olması yönünden de inceleyerek, Nuh ve Hud (a.s) kıssalarında olayların peygamberliklerinin başında geçtiği için geleceği ifade eden müzari fiil kullanıldığını belirtir. Hz. Sâlih ve Şuayb kıssalarında ise olayların peygamberliklerinin sonunda vuku bulduğu ve azabın gerçekleştiği bir zamanda olduğundan geçmiş zamanı ifade eden mazi fiil kullanıldığını ifade eder.⁸²

Kirmânî’nin veciz ifadelerle yaptığı bu teknik açıklamalardan, kıssalarda anlatılan olayların kronolojik bir sıralamasının yapılabileceği sonucuna ulaşmaktayız. Kirmânî fiil-isim, ibdâline konu başka âyetleri de aynı teknik ile açıklamıştır.⁸³

3. فَانْفَجَرَتْ مِنْهُ اثْنَتَا عَشْرَةَ عَيْنًا قَدْ عَلِمَ كُلُّ اُنَاسٍ مَّشْرَبَهُمْ طُكُّوا وَاَشْرَبُوا مِنْ رِزْقِ اللّٰهِ. “Böylece kayadan on iki pınar fışkırmış,”⁸⁴ âyetinde اَنْفَجَرَ fiilinin yerine ...كُلُّوا مِنْ طُكُّوا مِنْ فَانْفَجَرَتْ مِنْهُ اثْنَتَا عَشْرَةَ عَيْنًا fiili gelmiştir. (Vurunca) taştan on iki pınar fışkırdı.”⁸⁵ âyetinde اَنْبَجَسَ fiili gelmiştir.

Kirmânî’ye göre اَنْفَجَرَ fiili, suyun kaynağından çoklukla çıkması, انبجاس ise suyun ortaya çıkmasıdır. Birinci âyette وَاَشْرَبُوا (içiniz) ifadesinin olması nedeniyle belâgat lafız zikredilmiş, ikinci âyette ise sadece كَلُّوا (yiyiniz) ifadesi olup وَاَشْرَبُوا ifadesi bulunmadığından اَنْفَجَرَ fiilinin kullanımı belîğ değildir.⁸⁶

79 el-A’râf 7/68.

80 el-A’râf 7/66.

81 el-A’râf 7/62, 79, 93.

82 Kirmânî, *el-Burhân fî müteşâbihi ‘l-‘Qur’ân*, 189-190.

83 Benzer açıklamalar için bk. Kirmânî, *el-Burhân fî müteşâbihi ‘l-‘Qur’ân*, 172-173, 225, 359.

84 el-Bakara 2/60.

85 el-A’râf 7/160.

86 Kirmânî, *el-Burhân fî müteşâbihi ‘l-‘Qur’ân*, 125.

Kirmânî'nin bu açıklamasından Kur'ân kelimelerinin nesnelere mahiyetini ifade etmede belîğ bir üslupla kullanıldığı karşımıza çıkıyor. اَنْفَجَرَ (fişkırdı) kelimesi, su kaynağında debisinin yüksek, hacminin büyük; aynı anlamdaki انبجاس kelimesinin ise küçük bir su kaynağı (göze) olduğunu anlıyoruz. Olayın bir kere değil birden fazla gerçekleştiğini, dolayısıyla Kur'ân, aynı olayı birden fazla yerde anlatmadığı, olayların farklılığını belâgatlı bir şekilde ifade ettiğini söyleyebiliriz. Kirmânî'nin ibdâle dair açıklamalarını eserinde bulmak mümkündür.⁸⁷

4. وَأَمَّا جَهَنَّمُ بِجَهَنَّمَ قَالَ اَتُونِي بِأَخ لَكُمْ مِنْ أَبِيكُمْ. “Yûsuf, onların yüklerini hazırlatınca dedi ki: “Sizin baba bir kardeşinizi de bana getirin.”⁸⁸ Âyetinde و (vav) harfi yerine فَلَمَّا جَهَنَّمُ بِجَهَنَّمَ جَعَلَ السَّقَايَةَ فِي رَحْلِ أَخِيهِ “Yûsuf, onların yüklerini hazırlatırken su kabını kardeşinin yüküne koydurdu.”⁸⁹ Âyetinde ف (fe) harfi gelmiştir.⁹⁰

Kirmânî, birinci âyette Hz. Yusuf'un kardeşlerinin saraya ilk defa girdiklerinde sadece onların yüklerinden bahsedildiğini bu gerekçe ile و (vav) harfinin kullanıldığını, ikinci âyette ise sarayına ikinci defa geldiklerinde kardeşinin de yanlarında olmasını istediği, öncesindeki وَمَا دَخَلُوا (girdiklerinde) âyetine⁹¹ “takip” ifade eden ف (fe) harfiyle atıf yapıldığını belirtir.⁹² Kirmânî'nin açıklamalarını siyâk-sibâk ilişkisine dayandırdığını ve Kur'ân'ın harf ve ifadelerini mükemmel bir şekilde analiz ettiğini görüyoruz.

3.3. Ta'rîf-Tenkîr (التعريف والتنكير)

Marife; söylenildiğinde kimin veya neyin kastedildiği tam olarak anlaşılan, belirli bir varlığı gösteren, başında elif-lam (ال) takısı bulunan veya bulunduğu kabul edilen lafızlardır. Nekkâ ise marifenin zıddıdır, sonuna tenvîn alan cins isimlerdir. Marifelik, nekkâ bir kelimeye ilave yapılarak oluşan yeni bir durum olup nekkâ, marifeden daha geniş anlam içermesinin yanında çoğul değil tektir,

87 Benzer âyetlerin açıklamaları için bk. Kirmânî, *el-Burhân fî müteşâbihi'l-Kur'ân*, 124, 134, 262, 263, 288.

88 Yûsuf 12/59.

89 Yûsuf 12/70.

90 Fasl-vasl' olarakta isimlendirilebilen, ancak Kirmânî'nin ibdâl olarak gördüğü bu tür benzer âyetlerin açıklamaları için bk. Kirmânî, *el-Burhân fî müteşâbihi'l-Kur'ân*, 114, 119-120, 165-166, 193-194, 200, 212, 222-223, 262, 291-292, 318-319.

91 Yûsuf 12/69.

92 Kirmânî, *el-Burhân fî müteşâbihi'l-Kur'ân*, 228.

nekreliğin belirtisi tenvindir.⁹³ İsim cümlelerinde haberin marife veya nekrâ olması anlamı farklı kılabileceği gibi elif-lam (ال) takısı alan haber ile el-takısı almayan haber arasında mâna yönünden özel bir durum oluşur.⁹⁴ Dil kaidelerinin yanında daha çok anlam üzerine inşa edilen marifelik-nekrâlık konusunda, Kirmânî açıklamalarını dilbilim, bağlam, belâgat ve anlam noktasında delillendirir. Örneğin *وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ اجْعَلْ هَذَا بَلَدًا آمِنًا* (el-Bakara 2/126) âyetinde *بَلَدًا* kelimesi nekrâ, *وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ اجْعَلْ هَذَا بَلَدًا آمِنًا* (İbrâhîm 14/35) âyetinde aynı kelime mârifedir. Kirmânî, Hz. İbrahim'in dilinden verilen duanın Kâbe inşa edilmeden önce yapıldığından nekrâ kullanıldığını, ismî-işaretin Kâbe yapıldıktan sonrasını gösterdiğinden diğer âyette marife geldiğini belirtir.⁹⁵ Kirmânî'nin âyetteki ismî-işareti bağlam yönünden âyete net mâna vermesi, Kur'an kelimelerinin zamâna ve mekâna işaret ettiğini gösteren ince bir ayrıntıdır. Buradan lafızları benzer iki âyetin mânalarının tamamen farklı olduğunu görüyoruz. ta'rif-tenkîr'e dair bir misal vereceğiz.⁹⁶

5. *وَسَلَامٌ عَلَيْهِ يَوْمَ وُلِدَ وَيَوْمَ يَمُوتُ وَيَوْمَ يُبْعَثُ حَيًّا*. “Doğduğu gün, öleceği gün ve diriltileceği gün ona selâm olsun!”⁹⁷ âyetinde *وَسَلَامٌ* nekrâ, *وَسَلَامٌ عَلَيْهِ يَوْمَ وُلِدَ وَيَوْمَ يَمُوتُ وَيَوْمَ يُبْعَثُ حَيًّا* (Doğduğum gün, öleceğim gün ve diriltileceğim gün bana selâm (esenlik verilmiştir)).⁹⁸ âyetinde marifedir.

Kirmânî, birinci âyetteki *سَلَامٌ* (selam) “Allah’tan olup ondan az olan şey çok hükmündedir.” diyerek, bu görüşünü “Senin az verdiğin bana yeter, fakat senden az olana az denilmez” beyitiyle destekler.⁹⁹ Hasan Kırâati’nde¹⁰⁰ Fâtiha Sûresinde *أَهْدِنَا صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا* şeklinde okunduğunu ve mânasının ‘biz senden az şeylerle razı olanlarız’ olduğunu belirtir. İkinci âyetteki selam ise Hz. İsa'nın kendisine esenlik dilemesidir. Buradaki (ال) takısı cinsiyet belirten “lâm-ı istiğrâk”tır. “Şâyet Arapçadaki 29 harf ve bunların türevleriyle kelime oluşturulsa bile Allah'ın selamının onda birine ulaşamaz.” diyerek ince anlayışını ortaya koyar. Kirmânî devamında

93 Ebü'l-Feth Osmân b. İbn Cinnî, *Sırru şinâ'ati'l-i'râb*, thk. Hasan Hindâvî (Dımaşk-Suriye: Dâru'l-Kalem, 1414/1994), 1/336-337.

94 Cürcânî, *Delâ'ilü'l-i'câz*, 179,182.

95 Kirmânî, *el-Burhân fî müteşâbihü'l-Kur'an*, 130.

96 Farklı misaller için bk. Kirmânî, *el-Burhân fî müteşâbihü'l-Kur'an*,125, 140, 190, 217, 232-233, 238, 276.

97 Meryem 19/15.

98 Meryem 19/33.

99 Kirmânî, *el-Burhân fî müteşâbihü'l-Kur'an*, 259.

100 Ebü Saîd el-Hasen b. Yesâr el-Basrî (ö. 110/728) Hasan-ı Basrî'nin kırâati meşhur on kırâatten sayılmamış, şâz olarak değerlendirilmiştir.

birinci âyetteki selamın Allah'tan Hz. Yahya'ya bir vahiy olabilmesinin de mümkün olduğunu belirtir. Denilir ki nekrâ tekrarlandığında marife olur, nekrâ'nın cinsi ile marife'nin cinsi müsavidir.¹⁰¹

Burada Allah-u Teâlâ'nın Hz. Yahya'ya doğrudan selam dileyip, Hz. İsa'ya dilememesini iki peygamberin ortak paydalarının olmasına bağlayabiliriz. Hz. Yahya yaşlı bir babadan ve kısır bir anadan doğmuş, Allah ona selam göndermiştir. Hz. İsa ise babasız dünyaya gelmiş ve konuşmaya başlamıştır. Esenliği doğumundan önce vermiş ve kendisi de bunu belirtmiştir. Dolayısıyla kendisine tahsis edilen selamı söylemiştir. Tahsisli sözde el-takısı ile söylenmesi gerekir. Böylece sözün şekli ve anlamı söyletene, söyleyene ve muhataba bağlı olarak değişir.

3.4. Tezkîr-Te'nîs (التذكير والتأنيث)

Müzekker; te'nîs alâmeti taşımayan isimler olup vasıf ve anlamca erkek bir varlığa delalet eder.¹⁰² Te'nîs alâmetlerinden birisini barındıran veya takdiren müenneslik alâmeti bulunan ve müzekkerin zıddı olan kelimeler ise müennestir. Eşyada müzekkerlik esastır, müennesin te'nîs alâmetlerine ihtiyaç duyması ve müzekkere tabi olması onun müennesliğini gerektiren arızî bir unsurdur.¹⁰³ Lafzî müteşâbihin bu türünde bir kelime veya harf müzekker-eril olurken aynı kelime ya da harf müennes-dişildir. Mesela فَان كَذَّبُوا فَقَدْ كَذَّبَ رَسُولٌ مِّن قَبْلِكَ (Âl-i İmrân 3/184) âyetinde كَذَّبَ fiili müzekker, وَمِنْ يُكذِّبُونَ فَقَدْ كَذَّبَتْ رَسُولٌ (Fâtır 35/4) âyetinde aynı fiil müennestir.

Kirmânî, zamirlerde, ism-i mevsüllerde, isimlerde ve fiillerde tezkîr-te'nîs konusunu işlemiş, gerekçelerini dil kaideleri özelinde ve siyâk olgusu içerisinde açıklamıştır.¹⁰⁴ Konu ile ilgili örnekler verelim.

6. ذُوقُوا عَذَابَ النَّارِ الَّتِي كُنْتُمْ بِهَا تُكَذِّبُونَ “Yalanlamakta olduğunuz ateş azabını tadın.”¹⁰⁵ Âyetindeki müzekker الَّتِي ismi mevsülü بِهَا تُكَذِّبُونَ “Yalanlamakta olduğunuz cehennem azabını tadın.”¹⁰⁶ Âyetinde الَّتِي olarak müenness gelmiştir.

101 Kirmânî, *el-Burhân fî müteşâbihi'l-Kur'ân*, 260

102 Seyyid Şerîf el-Cürçânî, *et-Ta'rifât*, thk. Muhammed Siddîk el-Minşâvî (Kâhire: Dâru'l-Fazîle, ts.), 174.

103 Ebü Bişr 'Amr b. Oşmân b. Kanber es-Sibeveyh, *el-Kitâb*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetü'l Hâncî, 1409/1988), 3/241.

104 Örnekler için bk. Kirmânî, *el-Burhân fî müteşâbihi'l-Kur'ân*, 145, 239-240, 246-247, 270-271, 352.

105 es-Secde 32/20.

106 Sebe' 34/42.

Kirmânî, birinci âyetteki النار kelimesinin aynı âyette daha önce geçtiği için kinâye konumunda olduğunu, kinâyenin عَذَابٌ kelimesi ile vasıflandırıldığını, ikinci âyetin öncesinde النار kelimesi zikredilmediği, buradaki kelimenin kendisiyle vasıflandırılmasının güzel olduğunu belirtir.¹⁰⁷

7. اِنْ هُوَ اِلَّا ذِكْرٌ لِّلْعَالَمِينَ “O (Kur’ân), bütün âlemler için ancak bir uyarıdır.”¹⁰⁸ Âyetinde اِنْ هُوَ اِلَّا ذِكْرٌ لِّلْعَالَمِينَ “O (Kur’ân) âlemler içinde ancak bir öğüttür.”¹⁰⁹ Âyetinde ذِكْرٌ müzekkerdir.

Âyetleri siyâk ilişkisi üzerinden ele alan Kirmânî, En’âm Sûresinde geçen birinci âyetin öncesindeki âyetlerde¹¹⁰ (وَلِكُرِّ ذِكْرِي) ve (بَعْدَ الذِّكْرِ) ifadelerinin bulunduğunu, dolayısıyla siyâk ilişkisine uygun olarak bu âyette ذِكْرِي ifadesinin müennes geldiğini belirtir.¹¹¹

3.5. İfrâd-Cem‘ (الإفراد والجمع)

Arapçada müfred, tesniye ve cem‘; tekil, ikili ve çoğulu ifade eder. Belli kaidelerle cümle yapısıyla ilgili olan tekil-çoğul kullanımının istisnaları da vardır. Bu durum dili Arapça olan Kur’ân içinde söz konusudur. Örneğin بَأْكُوبِ وَأَبَاقِيٍّ وَكَأْسٍ (ibrikler) çoğul, كَأْسٍ (kadeh) tekildir. كَأْسٍ sözünün tekil gelmesi cennetteki şarabın tadının tek olması ve dünyadakilerle vasıflandırılmaması nedeniyledir.¹¹³ Yine اِنْ هُوَ اِلَّا ذِكْرٌ لِّلْعَالَمِينَ (kemik) sözünün tekil gelmesi çoğuldan daha kapsayıcı olan istiğrak anlamındaki (ال) el-takısını almasıdır. Herhangi bir kelimenin bir âyette tekil, başka bir âyette çoğul olması lafzî müteşâbihin bir çeşididir. فَآخَذْتَهُمُ الرِّجْفَةَ فَأَصْبَحُوا فِي دَارِهِمْ جَانِمِينَ (el-A’râf 7/78) âyetinde دَارٍ (yurt) kelimesi müfred, وَأَخَذَتِ الَّذِينَ ظَلَمُوا الصَّيْحَةَ فَأَصْبَحُوا فِي دِيَارِهِمْ جَانِمِينَ (Hûd 11/94) âyetinde aynı kelime çoğuldur. Farklılığın sebebi دَارٍ (yurt) kelimesinin etkisi daha az olan رَجْفَةً ile tekil, kesret ifade eden الصَّيْحَةَ ile çoğul kullanılmasını gerektirmesidir.¹¹⁵

107 Kirmânî, *el-Burhân fî müteşâbihi'l-Kur’ân*, 304.

108 el-En’âm 6/90.

109 Yûsuf 12/104.

110 el-En’âm 6/68-69.

111 Kirmânî, *el-Burhân fî müteşâbihi'l-Kur’ân*, 272.

112 el-Vâkıa 56/18.

113 Zerkeşi, *el-Burhân fî ‘ulûmi'l-Kur’ân*, 4/20.

114 Meryem 19/4.

115 Kirmânî, *el-Burhân fî müteşâbihi'l-Kur’ân*, 191.

Kirmânî, açıklamalarını dilbilgisi, bağlam, belâgat ve mâna yönünden ince düşünce ürünü yorumlarla yapar.¹¹⁶ Konu ile ilgili örneği inceleyelim.

8. لَكُمْ فِيهَا فَوَاكِهُ كَثِيرَةٌ وَمِنْهَا تَأْكُلُونَ “Bu bağ ve bahçelerde sizin için pek çok meyveler vardır ve siz onlardan yiyorsunuz.”¹¹⁷ âyette فَوَاكِهُ kelimesi çoğul, لَكُمْ فِيهَا فَاكِهَةٌ, كَثِيرَةٌ وَمِنْهَا تَأْكُلُونَ “Orada sizin için bol bol meyve var; onlardan yersiniz.”¹¹⁸ Bu âyette ise فَاكِهَةٌ kelimesi tekildir.

Kirmânî, her iki âyette de “cennet” lafzının gözetildiği, birinci âyette جَنَّات kelimesinin bulunduğu, bu kelimenin çoğul olmasından dolayı فَوَاكِهُ kelimesinin çoğul geldiğini, ikinci âyetin öncesindeki تَعْمَلُونَ كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ أَيُّ أَوْرَثْتُمُوهَا بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ âyette¹¹⁹ ise الْجَنَّةِ kelimesinin tekil olması dikkate alındığından (فَاكِهَةٌ) kelimesinin tekil geldiğini belirtir.¹²⁰ Bu açıklama ile siyâkın anlam üzerindeki rolü öne çıkmaktadır.

Diğer taraftan Kirmânî bu iki âyette , (vav) harfinin ziyâde-noksan olmasına dair gerekçelendirmesini de yapar. Kirmânî, ilk âyette , (vav) harfinin ziyâde olmasını âyetin takdirinin, منها تأكلون وتدخرون منها (meyvelerden bir kısmını saklar, bir kısmını yersiniz bir kısmını da satarsınız) olmasına bağlar. Meyve bahçesinden maksat sadece onların yenilmesi olmadığını, diğer kullanım amaçlarında gözetildiğini belirtir. Böylece “onlardan yersiniz” sözüyle bir sonraki “onlardan sağladığınız başka birçok fayda da var; onlardan yiyecek sağlıyorsunuz.”¹²¹ Âyetine muvafakat ettiğini, Kur'ân'ın delil ve muciz olduğunu ifade eder.¹²²

Bu açıklama ile birinci âyette cennetle birlikte dünyadaki meyvelerden ikinci âyette ise sadece cennet meyvelerinden bahsedildiği anlaşıldığı gibi âyetlerin siyâkı da buna işaret etmektedir. Dolayısıyla dünya meyvelerine farklı şekillerde ihtiyaç duyulup yararlandığı , (vav) harfi ile ortaya konmuş oluyor. İşte Kur'ân'ın bir harfinin belirlediği anlam insanın doğasında var olan arzu ve istek duygusunu göstermesi açısından mucizdir.

116 Örnekler için bk. Kirmânî, *el-Burhân fî müteşâbihi'l-Kur'ân*, 123, 125, 127, 167.

117 el-Mü'minûn 23/19.

118 ez-Zuhruf 43/73.

119 ez-Zuhruf 43/72.

120 Kirmânî, *el-Burhân fî müteşâbihi'l-Kur'ân*, 275.

121 el-Mü'minûn 23/21.

122 Kirmânî, *el-Burhân fî müteşâbihi'l-Kur'ân*, 275.

3.6. Ziyâde-Noksan (الذكر والحذف)

Hazf-zikir olarakta adlandıracağımız bu terimde حذف (hazf) “söylenilmesi gerekmeyen sözün ifadede zikredilmemesi,¹²³ ذكر (zikr) ise belirtilmesi gereken sözün ibarede bulundurulması anlamındadır.¹²⁴ Zerkeşi’ye göre hazf; kelâmdan bir cüzün veya cümlenin tamamının bir delile dayanarak düşürülmesidir.¹²⁵

Dildeki belâgatın işareti olan hazfî, İbn Cinnî “Arapçanın cesareti” olarak görür.¹²⁶ Abdulkâhir el-Cürcânî’de (öl. 471/1079) hazf’i “*İnce bir yol, latif bir dokunuş, acâib bir iş, sihre benzer bir hal*” diye tasvir ederek “*Hazifle zikri terk edersin. Hazf, zikirden daha fasîhtir. Sözden kısmak ifadeni artırır. Konuşmadığın halde, konuşmada beyan etmediğin halde, beyanında (düşüncelerinin varlığını) bulursun.*” ifadeleriyle hazfin insan zihninde yerleşik bir düzen olduğunu belirtir.¹²⁷ Bu doğrultuda muhatabın konuya vakıf olması, konuşanın da dinleyeni bıktırma düşünceyi biraraya gelince hazf sözkonusu olur. Hazf ve belâgat ilişkisi, sözü muktezâi hale getirme çabası sonucunda ortaya çıkar.¹²⁸

Hazf’in esas sebebi tahfiflikdir. Örneğin وَمَسَّلَ الْقَرْيَةَ الَّتِي (Yûsuf 12/82) âyetinde sözün kısaltılmasına dair bir hafiflik olup takdiri وَسَمِلَ أَهْلَ الْقَرْيَةَ “şehrin halkına sor.” şeklindedir. Hazf’in karşıtı “zikrin” kullanımında müsned ve müsnedün ileyh’in açığa çıkarılması esas olduğu için zikr’i gerektiren sebeplerin başında te’kid, tevbih ve azarlama gelir. Örneğin اِقْلُ لَكَ إِنَّكَ لَنْ تَسْتَطِيعَ مَعِيَ صَبْرًا (el-Kehf 18/75) âyetinde اِقْلُ ifadesi bu maksadla zikredilmiştir.¹²⁹ Lafzî müteşâbih âlimlerinin müşâbih âyetlerde hazf’in varlığını mukayese sonucu açığa çıkarmaları hazf’i gerekçelendirmede dil âlimlerine göre daha somuttur.

Kirmânî eserinde lafzî müteşâbihi sınıflandırırken “hazf-zikr” yerine ziyâde-nuqşân¹³⁰ kavramını kullanır.¹³¹ Âyetleri açıklamasında zikr, yerine ziyâde kav-

123 Cevherî, “*Tâcü’l-luğa es-Sihâh*”, “hzf”, 4/341, ; İbn Manzûr, “*Lisânu’l-‘Arab*”, “hzf”, 9/39-40.

124 İbn Manzûr, “*Lisânu’l-‘Arab*”, “zkr”, 4/308.

125 Zerkeşi, *el-Burhân fi ‘ulûmi’l-Kur‘ân*, 3/102.

126 İbn Cinnî, *el-Hasâ’iş*, 2/360.

127 Cürcânî, *Delâ’ilü’l-i‘câz*, 146.

128 Sa‘düddîn Mes‘ûd b. Fahriddîn Ömer et-Teftâzânî, *Muhtasârü’l-meânî* (İstanbul: Üçler Matbaası, 1977), 22.

129 Kirmânî, *el-Burhân fi müteşâbihi’l-Kur‘ân*, 258.

130 Arapça aslı نقصان (nuqşân) olan kelime Türkçeye noksan olarak geçtiğinden bizde “noksan” sözcüğünü kullanacağız.

131 Kirmânî, *el-Burhân fi müteşâbihi’l-Kur‘ân*, 110.

ramını kullanan Kirmânî zaman zaman “noksan” yerine hazf ifadesini kullanmıştır. Kirmânî, eserinde siyâk-sibâk ilişkisinin yanında, dil kaideleri ve mânadaki ince-liği gözeterek harflerin, isimlerin ve fiillerin ziyâde veya noksan olmasına dair pratik uygulamaları göstermiştir.

İzmâr-İzhâr ile Fasl-Vasl konularında hazf konusunun içinde değerlendirmek mümkündür. Gizli, cümlede hazfedilip, varlığı zamirlerle belirtilen “izmâr” ile açık, görünür, varlığı bizzat ismiyle zikredilen “izhârî” lafzî müteşâbihin çeşitlerinden sayanlarda vardır. Ancak Kirmânî, lafzî müteşâbihi sınıflandırırken izmâr-izhâr ve fasl-vasl çeşidini zikretmemiştir. Bize göre izmâr-izhâr; hazf-zikr veya ibdâl başlığı altında işlenebilecek bir konudur. Zerkeşi, Arapçada zamirlerin kullanılma gerekçesini ihtisar ve tahkir gibi gayelere bağlar. Zamirlerin kullanılmasının kuralı, cümlede ilk defa zikredilen ismin izhâr edilmesi, ikinci defa zikre konu olması halinde ise izmâr edilmesidir.¹³²

Kelime veya cümlenin öncesine atfedilmesi olan vasl'ın zıddı fasl'dır. Atf harfleriyle yapılan bu işte özellikle , (vav) harfi daha yaygın kullanılmaktadır. Cür-cânî, anlam açısından ortak paydası olmayan cümlelerin , atf harfiyle birbirine bağlanamayacağını belirterek, sebep olduğu karışıklıktan ve ifade ettiği muhtemel anlamlar nedeniyle fasl-vasl konusunu , (vav) harfinin zikri ve hazfî ile sınırlandırmıştır.¹³³ Kirmânî'de lafzî müteşâbih âyetleri açıklamasını , (vav) harfi gibi ف (fe) ve ثم (sümme) atf harflerini hazf-zikr, yani ziyâde-noksan ve ibdâl olgusu içerisinde açıklar.¹³⁴ Konuya dair örneklere geçelim.

9. *وَتَنْحِتُونَ الْجِبَالَ بُيُوتًا* “Dağları oyup evler yapıyorsunuz.”¹³⁵ Âyetinde bulunmayan مِّنْ harf-i cerri *وَكَاؤُوا يَنْحِتُونَ مِّنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا آمِنِينَ* “Onlar güven içinde dağlardan evler yontuyorlardı.”¹³⁶ Âyetinde bulunmaktadır.

Kirmânî, birinci âyette *وَتَنْحِتُونَ* ifadesinin öncesindeki *تَنْحِتُونَ* ibaresinde مِّنْ (min) harf-i cerri kullanıldığı için bununla yetinildiği, harf-i cerrin tekrar etmesini gerektirecek bir durumun bulunmadığından hazfedildiğini belirtir.¹³⁷

132 Geniş bilgi için bk. Zerkeşi, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 4/24-42.

133 Cür-cânî, *Delâ'ilü'l-i'câz*, 224.

134 Daha fazla örnek için bk. Kirmânî, *el-Burhân fî müteşâbihi'l-Kur'ân*, 119,152, 155, 162,177, 224, 235, 248-249, 272, 325, 261,329, 332, 347.

135 el-A'râf 7/74.

136 el-Hicr 15/82, ; eş-Şuarâ 26/149.

137 Kirmânî, *el-Burhân fî müteşâbihi'l-Kur'ân*, 192.

Âyetin bütünlüğünü dikkate alarak açıklamasını yapan Kirmânî'nin konuya dair pratik uygulamaları fazladır.¹³⁸

10. وَقَاتِلُوهُمْ حَتَّى لَا تَكُونَ فِتْنَةً وَيَكُونَ الدِّينُ كُلَّهُ لِلَّهِ. “Baskı ve şiddet kalmayınca ve din tamamen Allah’ın oluncaya kadar onlarla savaşın.”¹³⁹ Âyeti كُلُّ ifadesi ile gelirken, وَقَاتِلُوهُمْ حَتَّى لَا تَكُونَ فِتْنَةً وَيَكُونَ الدِّينُ لِلَّهِ “Hiçbir zulüm ve baskı kalmayınca ve din yalnız Allah’ın oluncaya kadar onlarla savaşın.” âyetinde aynı ifade bulunmamaktadır.

Kirmânî, ikinci âyette belirtilen savaşın sadece Mekkeli müşrikler ile yapılması bildirildiği halde, birinci âyette savaş bütün kâfirleri kapsadığından كُلُّ (tamamen) ifadesi getirilmiştir.¹⁴⁰

3.7. Tekrâr (تكرار)

Tekrâr, lafzî müteşâbih çeşitleri arasında zikredilmez. Ancak âlimler tekrar eden âyetleri ve âyetlerdeki lafız tekrarlarının da eserlerinde açıklamışlardır. Bizde bu açıdan tekrâr konusuna kısaca değinip konuyla ilgili Kirmânî'nin açıklamalarından örnekler vereceğiz.

Zerkeşi, tekrârın Arapların âdeti olduğu, maksada ulaşmak için yapıldığını belirterek Kur’ân’da tekrârı endişe, ümit ve korkuyu yükseltmek amacına ve insanın unutkan olmasına bağlar.¹⁴¹

İbn Kuteybe ise “Kur’ân’ın yirmi üç yılda ve tedricen indirildiğini, bu süreçte unutulmaların hatırlatıldığı, konunun muhataplarının kalplerinde yenilediği, Kur’ân toptan bir defada indirilseydi, ‘nüzul sebebi’ denilen bir şeyin olmayacağını ve emirlerin ağır geleceğini,” belirtir.¹⁴² Bu bağlamda özgün anlamı yakalamaya matuf Kur’ân okumalarında vahyin olgusal bağlamını oluşturan unsurları dikkate aldığımızda tekrârın, fesâhat ve belâgattan ziyâde, sürekli farklı hâdiselere sahne olan nüzul ortamında ilahi mesaja muhatap farklı insanların değişik durum ve tutumlarına bağlı olarak yeniden hatırlatma olduğu söylenebilir.¹⁴³

138 Örnekler için bk. Kirmânî, *el-Burhân fi müteşâbihi 'l-Kur'ân*, 297-298, 116, 129, 229.

139 el-Enfâl 8/39.

140 Kirmânî, *el-Burhân fi müteşâbihi 'l-Kur'ân*, 177.

141 Zerkeşi, *el-Burhân fi 'ulûmi 'l-Kur'ân*, 3/9-23.

142 İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili 'l-Kur'ân*, 149-150.

143 Abdulmuttalip Arpa, “İbn Kuteybe'nin Belâgat İlminin Teşekkülüne Katkıları”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (01 Haziran 2011), 51.

Fazl Hasan Abbas (1932-2011) ise tekrâr'ın bir kelimenin aynı bağlamda aynı mânâyı ifade etmek için yinelemek olduğu, kelimenin aslının mânada aramak gerektiği görüşündedir. O tekrarlanan kelimenin bulunduğu ortamda kendine özel konteksi ve mânası varsa bunu “tekrâr” kabul etmez.¹⁴⁴

“Kur'ân'da tekrâr” tezi, özellikle kıssaların tekrarlanması ve benzer veya aynı âyetlerin bulunmasına dayanmaktadır. Buna karşın “Kur'ân'da tekrar olmadığı” savunanlarda bulunmaktadır. Her iki teze sahip âlimler gerekçelerini “İ'câz-zü'l-Kur'ân” ve Kur'ân'ın icâz yönüne dayandırmışlardır.

Müellifimiz Kirmânî “tekrâr” hususunda “ziyâde ve noksan olmaksızın tekrar eden âyetlerin sebeplerini ve faydalarını açıklayacağını” ifade etmektedir.¹⁴⁵ Bu ifadeden onun tekrârı, lafzî müteşâbih olarak gördüğünü söylemek mümkündür. O, hiçbir şekilde tekrârı kabul etmediğini âyetleri açıklarken kullandığı ليست تكرر ve ليس بتكرر ifadelerinde görüyoruz.¹⁴⁶ Kirmânî'nin açıklamalarından, gerçekte bir tekrarın olmadığını, tekrar eden her bir lafzın, bulunduğu âyette farklı bir anlamı olduğunu çıkarmak mümkündür. Burada Fazl Hasan Abbas'ın tekrarla ilgili yaptığı tanımın, kendisinden dokuz asır önce yaşamış Kirmânî'nin düşüncesini yansıttığını belirtmeliyiz.

Kirmânî, bir sûrede art arda gelen veya aynı sûrede olan benzer veya aynı âyetleri açıkladığı gibi bir âyette tekrarlanan cümle, isim, zarf gibi lafızların tekrarınada değinmiştir. Ancak o farklı sûrelerde bulunan aynı âyetleri açıklamamıştır. Bunun sebebi söz konusu âyetleri lafzî müteşâbih görmediği için olabilir. Kirmânî, gerek kıssalarda gerekse diğer konularda aynı veya farklı sûrelerde geçen benzer âyetleri, lafzın konteksinde, âyetlerin bağlamları ve sözün muktezâi hâle uygunluğu çerçevesinde gösterir. Kasas, Sâffât, Rahmân, Mürselât Sûrelerinde tekrar eden âyetler¹⁴⁷ ile Kamer, Müddesir Kıyâme, Nebe, İnfîtâr Sûrelerinde peş peşe gelen âyetlerin¹⁴⁸ açıklamalarını bu doğrultuda yapan Kirmânî, benzer veya aynı lafızlarla gelen her bir âyetin farklı anlamlarının olduğunu kendine has üslubuyla açıklar.

144 Fazl Hasan Abbas, *Leâ'ifi'l-mennân ve revâ'i'u'l-beyân fî nefyi'z-ziyâdeti ve'l-hazfi fi'l-Kur'ân* (Amman: Dârun'n-Nefâis, 2009), 10.

145 Kirmânî, *el-Burhân fî müteşâbihi'l-Kur'ân*, 110.

146 Örnekler için bk. Kirmânî, *el-Burhân fî müteşâbihi'l-Kur'ân*, 293, 313, 364.

147 bk. Kirmânî, *el-Burhân fî müteşâbihi'l-Kur'ân*, 290, 314-318, 339-340, 355.

148 bk. Kirmânî, *el-Burhân fî müteşâbihi'l-Kur'ân*, 338, 352, 354, 355, 358.

Kirmânî, âyetlerde yer alan lafız tekrarlarının da “tekrar” olmadığını vurgulayarak derin bir düşünce ürünü yorum ile lafızlara mâna verir. Örneğin Nâs Sûresinde tekrarlanan (en-nas) lafzını “çocuklar, gençler, yaşlılar” şeklinde kategorize etmesi onun tekrarı hiçbir şekilde kabul etmediğinin açık bir göstergesidir.¹⁴⁹ Kirmânî, aynı şekilde Beled, Zilzâl, Kâria, Asr, Maûn, Tebbet Sûrelerindeki gibi birçok Sûrede lafız tekrarlarının farklı anlamlar ihtiva ettiğini aynı tarz ile açıklamaktadır.¹⁵⁰ Örneklerini verelim.

11. *وَإِنَّ رَبَّكَ لَهُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ * إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً وَمَا كَانَ أَكْثَرُهُمْ مُؤْمِنِينَ* Şuarâ Sûresi’nde sekiz defa tekrarlanan bu âyetleri¹⁵¹ Kirmânî’nin açıklaması şöyledir:

İlk geçtiği yerde Hz. Peygamber açıkça zikredilmemiş kinayeli belirtilmiştir. Diğerleri ise Hz. Musâ, İbrahim, Nuh, Hud, Salih, Lût ve Şuayb kıssalarında zikredilmiştir.¹⁵² Bu âyetlerin tekrar edilme gerekçesi isimleri belirtilen peygamberlerin kıssalarının her birinin Kur’ân’da ayrı ayrı anlatılmasıylaadır.¹⁵³ Görüleceği gibi Kirmânî âyetlerin tekrarına dair açıklaması kısa olup yoruma dayalı bilgiler içermemektedir.

12. *قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ مِنْ شَرِّ مَا خَلَقَ* âyetleriyle başlayan Felak Sûresinde¹⁵⁴ *قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ مِنْ شَرِّ مَا خَلَقَ* lafzı dört defa tekrar etmiştir. Kirmânî lafız tekrarını şöyle açıklar:

قُلْ emri ile nazil olan beş sûrede¹⁵⁵ emir, ifadesini cevabının takip etmesi, bu emrin cevaplarıyla birlikte indirilmiş olmasıylaadır. *مِنْ شَرِّ* (şerrinden) ifadesinin dört defa tekrarlanmasının sebebi her birinin mâhiyet ve mâna yönünden diğerinden farklı olmasıdır.¹⁵⁶ Emrin, bu sûrede mutlak istiâze olan ta’vüz ile başladığı ve var olan şerhlerin hepsinden, her çeşidinden tüm zamanlarda ve oluşumlarda Allah’a sığınmak gerektiğini *مِنْ شَرِّ* ifadesinden anlıyoruz.¹⁵⁷

149 Kirmânî, *el-Burhân fî müteşâbihi'l-Ķur’ân*, 371.

150 bk. Kirmânî, *el-Burhân fî müteşâbihi'l-Ķur’ân*, 361, 366, 367, 369, 370.

151 eş-Şuarâ 26/8-9.

152 eş-Şuarâ 26/67-68, 103-104, 121-122, 139-140, 158-159, 174-175, 190-191.

153 Kirmânî, *el-Burhân fî müteşâbihi'l-Ķur’ân*, 283.

154 el-Felak 113/1-5.

155 Bunlar; Cin, Kâfirûn, İhlâs, Felak ve Nâs Sûreleridir.

156 Kirmânî, *el-Burhân fî müteşâbihi'l-Ķur’ân*, 371.

157 Kirmânî, *el-Burhân fî müteşâbihi'l-Ķur’ân*, dipnot 371.

Sonuç

Hicrî 5 ve 6. Asırda yaşamış âlimlerden Tâcu'l Kurrâ Burhâneddîn Mahmud b. Hamza b. Nasr el-Kirmânî'nin Lafzî müteşâbih konusuna dair telif ettiği *el-Burhân fî müteşâbihi'l-Kur'ân*, adlı eseri söz konusu ilmin gelişmesine ivme kazandırmış, kendinden sonrakilere rehberlik etmiştir. Günümüzde üzerinde en çok araştırma yapılan eser, önemini muhafaza etmekte, güncelliğini sürdürmektedir. Kirmânî Kur'ân'ın söz dizimini oluşturan lafzî müteşâbihin çeşitlerini, sebeplerini ve hikmetlerini açıklamada bilimsel yaklaşıma dayalı metod izlemiş, böylelikle konuya dair net bir fikir edinmemizi sağlamıştır. Kur'ân'da gerçekte tekrar olmadığını, tekrar gibi görünen lafızların herbirinin farklı bir anlam taşıdığını değişik yönleriyle ispatlamıştır. Bu eserle lafzî müteşâbihin önemi, güncelliği ve gerekliliği belirgin bir şekilde kendini göstermektedir. Kirmânî'nin eseri, İslami İlimler kategorisinde Ulûmü'l-Kur'ân sınıfında gösterilse de içeriği, eserin Beyânî Tefsîr ve Lügavî Tefsîr türü olarak da değerlendirilmesini mümkün kılmaktadır.

Kirmânî, benzer ifadelerin yer aldığı âyetleri konu edinen lafzî müteşâbih türlerini konuyu işlerken açıklamıştır. Bu türlerin; âyetlerde takdîm-te'hîr, ta'rîf-tenkîr, tezkîr-te'nîs, hazf-zikr/(ziyâde-noksan), ifrad-cem' ve ibdâl şeklinde altı başlık altında toplanabileceğini, bunlara "tekrâr" konusunun da ilave edilmesini tartışmaya açık bir konu olarak görür.

Lafzî müteşâbih; âyetlerin bağlamında nüzul sebebi, münâsebet, meâni ve beyân ilimleriyle olan ilişkiler dikkate alınarak, Kur'ân bütünlüğü yönünden de incelenmelidir. Lafzî müteşâbih, lafız tekrarı olmadığı gibi tekrâr da değildir. Aynı veya farklı sûrede geçen ya da ardarda tekrarlanan âyetlerin tekrâr konusunda değil, lafzî müteşâbih ilmi kapsamında araştırma konusu edilmelidir.

Meâl ve tefsir çalışmaları; Kur'ân kelimelerinin kastedilen anlamına ulaşmayı amaçlayan lafzî müteşâbih ilmi dikkate alınarak yapılmalıdır. Bu ilmin ana eksenini sınırlı olan Kur'ân kelimelerinin sınırsız anlamlarını ortaya çıkarmak, çıkarılan bu anlamlarla yeni keşifler yapmak, yeni metinler hazırlamak ve yeni bilimler meydana getirmek oluşturur. Bunu gerçekleştirmek için sözkonusu alanda daha çok araştırma yapmak zorunludur.

Kaynakça

- Kur'ân-ı Kerîm Meâli*. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2009.
- Abbas, Fazl Hasan. *Le tâ'îfû'l-mennân ve revâ'i'u'l-beyân fi nefyi'z-ziyâdeti ve'l-ħazfi fi'l-Ķur'ân*. Amman: Dârun'n-Nefâis, 2009.
- Arpa, Abdumuttalip. "İbn Kuteybe'nin Belâgat İlminin Teşekkülüne Katkıları". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (01 Haziran 2011), 29-54. <https://dergipark.org.tr/pub/sirnakifd/issue/11315/135208>
- Bereket, Muhammed b. Raşid. *el-Müteşâbihü'l-Lafziyyî fi'l Kur'ani'l-Kerîm ve Tevcihuhu*. Riyâd: Camiatu İmam Muhammed Suud el-İslamî Usûlü'd-dîn Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, ts. <https://ebook.univeyes.com/94615>
- Bulut, Hasan. "Nazım Yönüyle İ'câzü'l-Kur'ân". *Kur'ân ve Dil İlimleri*. ed. Emrullah Ülgen vd. Ankara: İlahiyat Makrup Medya Pro. Rek. Yay. A.Ş., 2021. 65-88.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd. *Tâcü'l-luġa es-Sihâh*. thk. Ahmed Abdülġafûr Attâr. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-melâyîn, 2. Basım, 1399/1979.
- Cürcânî, Abdülkâhîr. *Delâ'ilü'l-i'câz*. thk. Mahmut Muhammed Şâkir. Kahire: Matba'atü'l Mednî, ts.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf. *et-Ta'rîfât*. thk. Muhammed Siddîk el-Minşâvî. Kâhire: Dâru'l-Fazîle, ts.
- Ebü'l-Bekâ, el-Kefevî. *el-Külliyât*. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1419/1998.
- Endelûsî Muhammed b. Yûsuf, Ebû Hayyân. *el-Bahru'l-muhît fi't-tefsîr*. thk. Sıdkî Muhammed Cemîl. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-fıkr, 1332.
- Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhîr Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed. *el-Kâmûsu'l-Muhît*. thk. Mektebu't-tahkîki't-turâsi fi müesseseti'r-risâle. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1426/2005.
- Halefullah, Ahmed İzzeddin Abdullah. "Neşredenin Mukaddimesi". *el-Burhân fi müteşâbihü'l-Ķur'ân*. mlf. Mahmûd b. Hamza b. Nasr el-Kirmânî. Mansûre: Dâru'l-Vefâ, 1991.
- Hamevî, Ebu Abdullah Şihâbüddin Yâkût b. Abdullah Yâkût. *Mu'cemu'l-udebâ*. thk. İhsan Abbas. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ġarbi'l-İslamî, 1414/1994.
- İbn Akîle, Ahmed b. Saîd el-Mekkî. *ez-Ziyâde ve'l-ihsân fi 'ulûmi'l-Ķur'ân*. 10 Cilt. Şârika: Merke-zü'l-Buhûsi ve'd-Dirâsât, 1427/2006.
- İbn Cinnî, Ebû'l-Feth Osmân b. *el-Ĥaşâ'îş*. thk. Muhammed Ali en-Neccâr. 3 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-İlmiyye, ts.
- İbn Cinnî, Ebû'l-Feth Osmân b. *Sırru şinâ'ati'l-i'râb*. thk. Hasan Hindâvî. 2 Cilt. Dimaşk- Suriye: Dâru'l-Kalem, 1414/1994.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Muslim. *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*. 1 Cilt. Dâru'l Kütübi'l-İlmiyye, 1398/1978.
- İbn Manzûr, Ebu'l Fadl Cemaluddin Muhammed b. Mükrim. *Lisânu'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâr-u Sadır, ts.

- İbnü'l-Cezerî, Ebi'l-Hayr Muhammed b. Muhammed. *Gayetu'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*. nşr. G. Bergstraesser. 2 Cilt. Lübnan: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1427/2006.
- İbnü'l Münâdî, Ebü'l Hüseyin. *Müteşâbihü'l-Ḳur'âni'l-'azîm*. thk. Abdullah b. Muhammed el-Güneymân. Demenhur: Mektebetü Libna, 1414/1994.
- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. Beyrut: Darü'l-Ma'rife, ts.
- İsfahânî, Râgıb. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Seyyid Keylani. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts.
- İskâfî, Ebu Abdullah el-Hatîp. *Dürretü't-tenzîl ve ğurretü't-te'vil*. thk. Muhammed Mustafa Aydın (Doktora Tezi). Mekke: Câmî'atü Ümmü'l Kurâ Külliyyetü't Da'va ve Usulü'd Dîn, 1422/2001.
- Kirmânî, Burhân ed-dîn Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Hamza el-. *el-Burhân fî Tevcihi Müteşâbihi'l-Kur'ân*. Ankara: Milli Kütüphane, 55 Hk 1440/59, 99b-166b. Erişim 12 Mayıs 2023. <http://yazmalar.gov.tr/eser/el-burhan-f%C3%AE-tevc%C3%AEhi-mutesabihil-kuran/85824>
- Kirmânî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b Hamza b Nasr en-Nisâbüri Tâcülkurrâ el-. *Burhânü'l-Kur'ân limâ Fihî mine'l-Hücceti ve'l-Beyân*. Süleymaniye Kütüphanesi, 58 yk. , 25 st. Erişim 06 Ekim 2023. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/199122>
- Kirmânî, Mahmûd b. Hamza b. Nasr. *el-Burhân fî müteşâbihi'l-Ḳur'ân*. thk. Ahmed İzzeddin Abdullah Halefullah. Mansûre: Dâru'l-Vefâ, 1411/1991.
- Kirmânî, Mahmûd b. Hamza. *Burhânu'l-Kur'ân fî ma Fiyhi mine'l-Hüce ve'l-Burhân*. Manisa: İl Halk Kütüphanesi, 45 Hk 3199/2, 72b-89b. Erişim 19 Haziran 2023. <http://yazmalar.gov.tr/eser/burhanul-kuran-f%C3%AE-ma-f%C3%AEyhi-minel-huce-vel-burhan/81544>
- Kirmânî, Mahmûd Ibn-Hamza. *Kitâb al-Burhân fî mutaşâbih al-Ḳur'ân*. München: Bayerische Staatsbibliothek, Cod. arab, 1208, 1b-38b 39a-70b. Erişim 10 Mayıs 2023. <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb00118354?page=1>
- Kirmânî, Tâcu'l-Kurra Burhaneddin Ebu'l-Kasım Mahmud b. Hamza. *el-Burhân fî Tevcihi Müteşâbihi'l-Kur'ân*, Ankara: Milli Kütüphane, 03 Gedik 17305, 96. Erişim 19 Haziran 2023. <http://yazmalar.gov.tr/eser/el-burhan-f%C3%AE-tevc%C3%AEhi-mutesabihil-kuran/12243>
- Kirmânî, Mahmûd b. Hamza. *el-Burhan fî Müteşâbihi'l-Kur'ân*. İstanbul: Topkapı Sarayı Yazma Eserler Kütüphanesi, A.116, vr. 1a-52b.
- Kirmânî, Tâcu'l-Kurrâ Ebu'l Kâsım Mahmûd b. Hamza b. Nasr. *Esrârü't-tekrâr fî'l-Ḳur'ân el-musemmâ el-Burhân fî tevcîhi müteşâbihi'l-Kur'ân*. thk. Abdulkâdir Ahmed Atâ. Kahire: Dâru'l-Fazîle, 1396/1976.
- Merçil, Erdoğan. *Kirman Selçukluları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989.
- Münâvî, Muhammed Abdürraûf. *et-Tevkîf 'alâ mühimmâti'te'arîf*. thk. Muhammed Rıdvân ed-Dâye. Kahire: Âlemu'l-Kütüb, 1410/1990.
- Omer, Nâsır b. Süleyman. *el-Burhân fî müteşâbihi'l-Ḳur'ân, Limâ fihî Mine'l-Hücceti ve'l Beyân, Tâcu'l-Kurrâ Mahmûd b. Hamza el-Kirmânî*. Riyâd: Câmîatü'l-İmâm Muham-

med b. Suûd, Usûlü'd-dîn, Yüksek Lisans Tezi/Ph.D. Dissertation, 1399/1979.https://units.imamu.edu.sa/colleges/FundamentalsOfReligion/Pages/dalel_quran.aspx

- Sîbeveyh, Ebü Bişr 'Amr b. Oşmân b. Kanber. *el-Kitâb*. thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn. 5 Cilt. Kahire: Mektebetü'l Hâncî, 1409/1988.
- Suyûtî, Celâleddin Abdurrahman. *Buğyetü'l-vu'ât fi'tabaqâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm. 2 Cilt. Matbaatu Îsâ el-Bâbî el-Halebî, 1. Basım, 1384/1964.
- Suyûtî, Celâleddin Abdurrahman. *el-İtkân fi ulumi'l-Kur'an*. thk. Mustafa Şeyh Mustafa. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1329.
- Suyûtî, Celâleddin Abdurrahman. *el-Müzhir fi'ulûmi'l-luğa*. thk. Muhammed Cade'l-Mevla vd. Beyrut: el-Mektebetü'l-asrıyye, 1407/1987.
- Şatrî, Salih Abdullah Muhammed. *el-Müteşâbihü'Lafzıyyi fi'l-Kur'anil-Kerîm ve Esraruhü'l-Belağıyye*. Mekke: Camiatu Ümmü'l-Kura, Arap Dili Fakültesi, Yüksek lisans Bölümü, Doktora Tezi/Ph.D. Dissertation, 2001.
- Taberî, İbn Cerir Muhammed b. Cerir. *Câmiü'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'an*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. 25 Cilt. Kahire: Hecc, 1422/2001.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer. *Muhtasâru'l-meânî*. İstanbul: Üçler Matbaası, 1977.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Ömer. *Esâsü'l-belâğa*. thk. Muhammed Bâsil. 2 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1419/1998.
- Zerkeşî, Bedruddin Muhammed b. Abdillâh. *el-Burhân fi'ulûmi'l-Kur'an*. thk. Ebu'l-Fazl İbrâhîm. 4 Cilt. Kahire: Mektebetu Daru't Turas, 1404/1984.